

Bolgár Elek: Durkheim szociológiája.

(Szerző felolvasta a *Társadalomtudományi Társaságnak* f. évi január hó 29-iki ülésén.)

A szociológia *kialakulásának* problémájával szemben csodálatosan kevésbé érvényesül az a szempont, melyet éppen ez a tudomány hozott magával. A hagyományos, a kor szellemi áramlataira visszamutató eljárás szerepel nagyrészt a szociológia létrejöttének magyarázásánál is, de csaknem teljesen nélkülözzük azoknak *a szociális okoknak* a feltárását, melyek ezekkel a szellemi áramlatokkal együtt a szociológiát is felszínre hozták.

Elvitázhatatlan igazság, hogy a szociológia a 19. század szellemi állapotainak tipikus terméke, de miképp váltak ezek lehetségessé és miért kellett belőlük a szociológiának kibontakoznia? Úgy érzem, hogy Durkheim szellemében járok el, ha az ő szociológiai munkásságának méltatása előtt ezt az előzetes, minden szociológia számára alapvető problémát felvetem és megoldását megkísérlem.

Ha a 19. század szellemi áramlatait röviden akarjuk jellemezni, mintegy közös nevezőre hozni, úgy magyarázhatnák azokat, mint *filozófia és tudomány küzdelmét*. Miután a 17. és 18. század nagy rendszeralkotóinak munkája Kant hatalmas gondolatépítményében betetőzést nyert, bizonyos kimerültség állott be a filozófia konstruktív művelése terén. Németországban ugyan a Kant által felvetett problémák eleven ereje tovább hatott, Angliában és Franciaországban azonban a filozófiai produkció mindinkább aláhanyatlott.

Annál intenzívebb volt itt a termelés a tudomány, nevezetesen a természettudomány terén, amelynek eredményei erősen kihatottak a technikai kultúra fejlődésére és ennek közvetítésével iparra, kereskedelemre s lassanként az egész társadalomra. A tudománynak ezek a szemellátható eredményei sokat tettek arra nézve, hogy az érdeklődést a filozófiai absztrakcióktól a tudományos konkrétumok felé tereljék.

A nagy rendszereket kezdték elhanyagolni a tudományos részletmunkával szemben, a gazdasági életben mindinkább tért hódító munkamegosztás áterjedt a tudományra is. A polihistorok, az enciklopédikus tudású bölcselek nemes típusa mindinkább kiveszett és átadta helyét a specialista szaktudósoknak, sőt ezzé lett a filozófus is. A filozófia pedig végkép arra kényezterült, hogy tudománnyá legyen.

A filozófiának ezt a kompromisszumát a tudománnyal nagyrészt az az áramlat készítette elő, amelyet *pozitivizmusnak* nevezünk a amelynek Comte által képviselt rendszerében szerepel először a *szociológia* is a tudományok sorában.

De ettől a rendszerezéstől függetlenül is, a szociológia ugyanannak az oknak köszönheti felmerülését, mint maga a pozitívizmus és így a kettő közötti logikai kapcsolat már ennél fogva is természetesen adódott. Ahogy a pozitíviztikus szempontot a tudománynak a filozófiánál nagyobb fokú *társadalmi felhasználatása* tette lehetővé, úgy hozták magukkal a szociológiát magát is a 19. század *társadalmi komplikációi*, melyek mind erőteljesebben hívták fel önmagukra a figyelmet, tudatosakká váltak és tudományos beállítás alapjaivá lettek.

Amíg maga a társadalom nem jelentkezett az emberek számára, mint oly valóság, amely lépten-nyomon kihat az ember életére, mint felismert oka számos oly vonatkozásnak, melyek mint amannak igazi mozgatói régebben rejtve voltak előttünk, addig nem képződhetett ki oly tudomány sem, amely ezen valóság *megismerésének* szenteli magát. Amíg a társadalom *ténye* nem vált tudatossá, nem fejlődhetett ki a vele foglalkozó *tudomány* sem.

Amíg a társadalmi tények figyelmeztető ereje nem alakít ki egy *társadalmi tudatot*, addig legfeljebb valamely *egyéni, tudatban* tükröződik elvéve a társadalmi jelenségek összefüggése; ez a felismerés azonban éppen csak *szociálfilozófiai* lesz, nem szociológiai. A „szociálfilozófia” szó megteremtője, Hobbes. bízást állíthatta *De corpore* című műve előszavában, hogy az a tudomány, melyet ez az új elnevezés főd, nem régebb keletű, mint maga a könyv, amelyben arról először esik szó.

De mivel ez a tudomány *nem a társadalomnak önmagáról* szuggerált tudománya volt, hanem *az egyesnek a társadalomra* vonatkoztatott spekulációja, nem oly tudomány, amelynél a *külső tények* ereje hatott volna a szociális tudatra, hanem az egyes gondolkodónak *belső szellemi munkája* vetítődött kifelé, természetes, hogy Hobbes és követőinek szociálfilozófiai törekvései elszigetelt kísérletek maradtak mindaddig, míg maguk a társadalmi tények ki nem kényszerítették saját erejükkel a reájuk vonatkozó általános tudományt, a szociológiát.¹

Ennek, a Comte által megalapított szociológiának erőssége és önállósága *nem témáiban* van, hanem *szempontjában*. Ezzel a szemponttal szórványosan, számos elméletben, ötletben és javaslatban annakelőtte is és régóta találkozunk. Hagyományos ez a szempont az erkölcsi élet vizsgálatánál, történelmi tények magyarázatánál, gazdasági jelenségek összefüggésének megállapításánál, irodalmi és művészi alkotásokban. Hagyományos az elméleti és gyakorlati jogtudományban, amely mindenkor úgy jelentkezett, mint a társas együttlét *technikai szabályainak* rendszeres összefoglalása.

A szociológia újsága és nagy jelentősége azonban éppen abban áll, hogy az *ily szórványos és ötletszerű* magyarázatokat *egységes szintézisbe* foglalja. Nem *egyes* társadalmi jelenségek rendszere, mint az *egyes társadalmi tudományok*, hanem *vala-*

¹ Ebből következik az is, hogy a szociológia állása országonként mási és más. A modern társadalmi élet komplikációi legelőbb és legintenzívebben Angliában, Franciaországban és az Egyesült-Államokban nyilvánultak, azért is fejlődött ki ezekben az országokban a szociológia a legnagyobb mértékben.

mennyinek összessége. De éppen ennek a problémának, a szociológia és a társadalmi tudományok viszonyának érintésével, egy *tipikusan durkheimi* problémához nyúlunk. A szociológia Durkheim eredeti felfogása szerint bizonyos társadalomtudományok szintézise. Különösen három ily tudományt említ: az első az, amely az államot tanulmányozza, a második a regulatív működéseket: jogot, erkölcsöt, vallást vizsgálja; a harmadik a társadalom gazdasági funkcióit kíséri figyelemmel. A normális társadalmi jelenségek szociológiája mellett van egy *szociopatológia* is, melynek a *kriminológia* legfejlettebb része.

Mindezekon felül azonban ott van az *általános szociológia*, melynek tárgyát a társadalmi élet *általános tulajdonságainak* vizsgálata adja. Ennek *anyagát* az említett speciális társadalomtudományok szolgáltatják, sőt, mivel a szociológia csak ezek általános eredményeinek *összehasonlításában* állhat, ömaga is csak abban a fokban lehetséges, amelyben e tudományok előrehaladnak. Nemcsak ezzel az elvi megszorítással, hanem egyéb aggályokkal is kifejezést ad Durkheim ez általános szociológiával szemben fennálló bizalmatlanságának.

„Ily heterogén egész — úgymond —, mint aminő az úgynevezett általános szociológia tárgyát alkotja, nem tanulmányozható *en bloc*, mintha az egy objektív egységgel volna felruházva. Végtelen világ az, melyről csak lerövidített felfogással bírhatunk. S amennyiben valaki megkísérli, hogy egy szempillantással a maga egészében ölelje azt fel, el kell rá készülnie, hogy csak nagy vonásaiban és sommázatosan, vagyis zavarosan fogja azt felfogni... és így az az általános és egységes tudomány, melyet szociológiának nevezünk, felbomlik *egymástól elkülönült, bár szolidáris* tudományágak egy csoportjára.”²

Annyira bizalmatlan Durkheim az általános szociológiával szemben, hogy két speciális társadalomtudomány *határkérdéseit* is szívesebben bízta e határos tudományok valamelyikének művelőjére, semmint az általános szociológiáéra, Ennek az egész felfogására oly jellegzetes álláspontnak okát, Durkheimnak a filozófiával szemben való elfogultságában kell keresnünk: félti a szociológia objektivitását, pozitívását, realitását, tudományosságát azoktól a félig filozófiai jellegű általánosságoktól, melyek elkerülhetetlenül együtt járnak az egyes társadalomtudományok nézőpontjain túlhatoló, azokkal szemben *meta-szocialisnak* tekinthető oly szintézissel, aminőt az általános szociológia akar kifejezni.

Igaza van Durkheimnak, amikor úgy érzi, hogy minél általánosabb jellegű valamely tudomány, annál közelebb áll a filozófiához, de nincs igaza, amikor ettől a közelségtől *félti* a szociológiát. Minden szintézis, éppen amennyiben szintézis, filozófiai jellegű is: a természettudományoknak minden eddig megkísérelt egységesítése éppúgy, mint a Durkheim által javasolt társadalomtudományoké. Ez csak tökéletlenebb szintézis, mint az általános szociológiáé és azért megnyugtatóbb Durkheimra nézve. Az igazság azonban épp az, hogy a szociológia nemcsak az általa

¹ *Les Études de Science sociale.* Revue philosophique. 1886. évf. 79. 1., továbbá *Sociologie et sciences sociales* ugyanott 1903. évf. 474 és k. 1.

javasolt társadalomtudományok, hanem *minden lehetséges társadalmi megismerés* szintézise, tehát éppúgy belétorkollanak a történelem, az etnográfia, a statisztika eredményei, mint az általa felsorolt tudományágakéi.

Az általános szociológia tehát közelebb áll a filozófiához, mert tökéletesebb szintézis, mint az, amelyet Durkheim javasol, de ugyanezért jobban felel is meg rendeltetésének. Mert ha nem a szintézisre és annak tökéletességére fektetjük a súlyt, annak a veszélynek tesszük ki magunkat, hogy teljesen elveszítjük lábunk alól a *szociológiai* talajt; ha nem ennek szintetikus szempontjából nézzük a tényeket, hanem az *egyes* társadalomtudomány speciális szempontjából, akkor a szociológia maga teljesen felaprózódik, atomizálódik, megszűnik. Ha például a *jogi tényeket* nem ezzel az átfogó szociológiai nézéssel nézzük, hanem a hagyományos „*jogászi gondolkodás*” eszközeivel és ugyanezt a speciális mértéket alkalmazzuk a generális helyett a többi társadalomtudománynál, a szociológia elveszti minden létjogosultságát.

Durkheim maga is kívánja a társadalomtudományok nagyobbfokú „szociologizálását”, de ez csak annyit jelenthet, hogy a speciális nézőpontot mindnyájánál lassanként kiszorítja az általános. Hogy maga Durkheim is így képzeli, azt mindennél jobban bizonyítja az, hogy egyik legkiválóbb munkájában a *szociológiai* módszer szabályait állítja fel, melyek nyilván nem külön-külön veszik figyelembe az etikai, a jogi stb. tények speciális természetét, hanem a mindegyiket *egybefoglaló* szociológiáét. Itt látszik legjobban, mily fundamentális közösség van az egyes társadalomtudományok között, ami természetes, mert ugyaníly közösség van *az alapjukul szolgáló tények* között is. Ezek elbírálása szempontjából nem az a lényeges, hogy mely *szűkebb diszciplína* keretei közé tartoznak, hanem az, hogy *társadalmi tények*.

Ezzel eljutottunk Durkheim egy másik alapvető problémájához. Mit kell ugyanis *társadalmi tények* alatt értenünk! Oly tényeket — úgymond —, melyek „az egyénen kívül eső cselekvés-, gondolkodás- és érzésmódban nyilvánulnak, kényszerítő hatalommal bírnak s ennek erejével kerítik őt hatalmukba”.³

A társadalmi tények erre a két jellemvonására: az exterritorialitásra egyfelől, a kényszerítő jellegre másrészt, Durkheim nem győz elég behatóan figyelmeztetni. Mégis, közelebbről tekintve ezeket a nyilvánulásokat, kiderül, hogy azok *nem különböztetik meg döntő módon* a társadalmi tényt másfajta, nevezetesen a természeti ténytől: az időjárásra, a földfelület formálódásának mikéntjére legalább is oly mértékben áll az a két ismertetőjel, hogy külső és hogy kényszerítő hatást gyakorol az egyén magatartására, mint a jogi és erkölcsi szabályokra, közmondásokra, hitcikkelyekre, az ízlés törvényeire stb.

Ha pedig ebből a megállapításunkból csak az következne, hogy Durkheim a két említett momentum hangsúlyozásával éppen a társadalmi tény *természeti jellegét* akarta kidomborítani, akkor is nélkülözzük a *differentia specifica* pontos megjelölését, mely által a szociális tény *más* természeti tünemények-

³ *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris: Alcan, 1895. 8. 1.

től különbözik. Durkheim csak arra fektet súlyt, hogy a szociális tényt az organikus és a pszichikai, tehát az egyéni, emberi természet tényeitől tartsa külön s ennek a célnak egyfelől az exterritorialitás, másfelől a passzivitás tulajdonságainak kiemelése meg is felel, de azt a különbséget, mely a fizikai és a szociális természet tényeinek az egyén szempontjából való exterritorialitása és illetve annak azokkal szemben való passzivitása között van, sehol sem találjuk.

De Durkheimnak a társadalmi tényről adott definíciójában nem az a *genus proximum*, hogy az „természeti jelenség”, mint ahogy az logikus előzménye az ő két kritériumának, hanem „oly *cselekvési mód*”, melynek a két említett kritérium a legfőbb ismertető jele s így a társadalmi tényről szóló definíciónak egyformán jelentős specifikus különbségei. így azonban még hibásabbá válik a definíció, mert nem tudjuk meg, *kinek a cselekvési módja* az, amely valamely tény társadalmi jellegét megadja. Magáé a társadalméi Akkor a *circulus in definiendo* hibájába esik, mert a meghatározásba belevonja a még csak meghatározandó fogalmat, a társadalmét. Ha pedig az *egyén* cselekvésmódja irányadó, akkor azon a következtelenségen kívül, hogy a társadalmi tény döntő kritériumát annak az *egyénre* gyakorolt hatásában látja, az a furcsaság is áll elő, hogy a társadalmi tény oly *aktivitása* az egyénnek, amely *kétirányú passzivitásában* jut kifejezésre.

A szociális ténynek minden olyan definíciója, mely annak az *egyénre* gyakorolt hatásaiból indul ki, szükségképen célt fog téveszteni, mert a társadalmi tény ilyen meghatározása mellett nem látjuk világosan a fogalom tartalmát és terjedelmét, az nem lehet eléggé konnotatív, éppen annál fogva, hogy *nem lényegbeli*, hanem csak hatásbeli tulajdonságaira lesz tekintettel és a számos lehetséges viszonybaállítás közül épp azt ragadja ki, amelyik a legkevesebbet magyaráz meg.

Nem a társadalmi ténynek az *egyénhez* való viszonya a döntő momentum itt, hanem annak *minden lehetséges társadalmi tény egységéhez és szintéziséhez: a társadalomhoz* való viszonya. Először tehát a *társadalom* pontos definíciójára van szükség, a társadalmi *tény* definíciója ennek természetes és logikus folyománya lesz.

Társadalom nélkül nincs társadalmi tény sem és így emennek definíciója csak amazéra támaszkodhatok. A társadalom fogalmának meghatározása pedig nem nélkülözheti a tényeknek azt a széleskörű *korrelációját*, amely azok *társadalmi voltára* oly karakterisztikus. Társadalmi tényről szociológiailag nem is lehet másképp beszélni, mint annak *egyidejű beillesztésével* az összes többi társadalmi tények nagy egészébe. *Az egyes társadalmi tény voltaképpen nem is tárgya az általános szociológiának*, hanem csak a megfelelő *speciális* társadalomtudománynak, az előbbit csak az egyes tények *minden irányú korrelációi* érdeklik. Durkheim maga is *legnagyobb sikereit* e korrelációk új és frappáns feltárásának köszönheti. Amikor például az öngyilkosságot elemzi, nem áll meg annak pusztá konstataálásánál, hogy az *nem az egyéni* akaratelhatározás ténye, hanem társadalmilag determinált tény. Nem éri be ily *negatív* eredménnyel, hanem kimutatja, hogy ugyanazoknak a tendenciáknak, mint

az öngyilkosság, van alávetve a házasodás, az özvegyiség állapota, az elválás stb. is.

A látszólag legtávolabb fekvő jelenségeket egyesíti ily módon egy közös keretben, egységes szempont alatt és nemcsak hangoztatja a bennök rejlő szociális törvényszerűséget, mint oly sokan a szociológusok közül, hanem valósággal fel is tárja azt. A társadalmi tényről adott meghatározásának logikai gyengeségeit százszorosán jóváteszi e tények kikutatása közben nyert szociológiai *eredményekkel*. Ezekhez azonban csak azáltal juthat el, hogy a társadalmi tények igazi, legjellegzetesebb tulajdonságát, legsa játabb ismertető jelét: *összefüggésüket*, korrelativitásukat állandóan figyelemmel kíséri és kimutatja.

A szociális tény durkheimi definíciójának igazi okát abban a törekvésében kell keresnünk, hogy a szociálisát minél pontosabban *elkülönítse az egyénitől*. A szociológiai nézőpont megfelelő kidomborítását azáltal véli elérhetni, hogy minduntalan hangoztatja a szociális tény sajátosságát, fölényét, elsőbbségét az egyénnek úgy organikus, mint pszichikai jelenségeivel szemben. E tekintetben oly következetesen képviseli a szociológiai nézőpontot, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a másik még szintétikusabbat, a kozmikusát, a filozófiát. Egyén és társadalom viszonyának fontossága mellett eltörlül számára természet és társadalom viszonyának kérdése.

Egyén és társadalom kapcsolatának alapvető szabálya pedig az, hogy „a társadalom tulajdonságai nem az azt alkotó egyénektől, hanem azon tényéktől erednek, amelyek az egyénekből csoportot alkotnak”.⁴ Ily tényeknek az az ismertetői elük, hogy azok nem pusztán az egyes egyéneket érdeklik, mindegyiket külön-külön tekintve, hanem azt az ezektől elkülönült egységes lényt is, melyet Durkheim úgy nevez: *être collectif*. Nyilvánvaló, hogy ennek a kollektív lénynek minden oldalról való bemutatása az, ami az általános szociológia tárgyát is alkotja.

Melyek mármost azok a tények, melyek az egyének sokaságából ezt a kollektív egységet létrehozzák? Durkheim erre a kérdésre úgy felel, hogy „az a szervezet, amely azok egységéből kialakul, *azok száma*, a rendelkezésükre álló *földterület*, a *közlekedési utak* természetéhez képest változik és alkotja egyszersmind azt a bázist, amelyen a szociális élet felépül”.⁵ Persze az egyének száma, a földterület és a közlekedési utak természete önmagukban nem elegendők a szociális élet *minden irányú* megnyilvánulásának megmagyarázására, az egyének és a társadalom tulajdonságainak pontos elkülönítésére és így Durkheim evégből *a tények egy másik csoportjához* fordul: *a társadalmi tudat tényéhez*.

„Azok a képzetek — úgymond —, amelyek a társadalmi

⁴ V. ö. Georges Davy: *Emile Durkheim. Choix de Textes avec Etude du Systeme sociologique*. Paris: Louis-Michaud. Bevezetőtanulmány. 13 1.

⁵ V. ö. *De la Division du travail social*, Paris: 1893. 342 1.

életet átszövik, azokból a vonatkozásokból származnak, melyek az így csoportosított egyének között jönnek létre... Ennek a közös eredménynek kiképzésében kétségkívül mindegyik egyének megvan a maga része, de az egyéni tudat állapotai csak azon sajátos erők alakító hatása alatt válnak társadalmiakká, amelyeket épp az egyesülés fejleszt ki. De ez egyesülés és a kölcsönös átalakulások, melyeken ennél fogva az egyéni állapotok keresztülmennek, *egészen új természetű dolgot hoznak létre*. A társadalmi csoport a maga egészében az, amely gondolkodik, érez, akar, bár mindegyik nem volna képes az egyéni tudatok kölcsönható közvetítése nélkül. Ez magyarázza egyszersmind, hogy a szociális tény miért független az egyének személyes tulajdonságaitól. Azért, mert a szociális egyesülés ténye által kölcsönösen neutralizálják és megszüntetik egymást. Csak az emberi természet legáltalánosabb tulajdonságai nem olvadnak fel a szociális tudatban, de ezek szélső általánosságuknál fogva nem alkalmasak arra, hogy számot adjanak arról a speciális és komplikált formáról, amely a kollektív tényeket jellemzi.”⁶

Egyén és társadalom különbsége tehát Durkheim felfogása szerint legjellemzőbben jut kifejezésre az egyéni és társadalmi tudat különbségeiben. Konzekvensen megvalósítva ez a különbség annyit tesz, hogy az egyéni tudat tényei a pszichológia, a társadalmi tudatéi, mint kimondottan szociális tények a szociológia birodalmába tartoznak. Ez a kétfajta tény pedig teljesen inkommensurábilis. De Durkheim *hidakat* épít közéjük. Egyrészt azáltal, hogy bizonyos fajtájú társadalmi jelenségekre, áramlatokra nézve megállapítja, hogy azok *szociopszichikus* természetűek, melyek egyidejűleg mindkét területhez tartoznak. Másrészt azáltal, hogy az individuális nyilvánulások legsajátosabb formáit is sok esetben szociális alapokra vezeti vissza.

Ez ellen nem lehetne kifogást emelni, ha ez metodikusan történnék, de éppen ezt az összefoglaló, metodikus, elvi elkülönítést nélkülözzük s csak esetről-esetre, konkrét kísérletek formájában szerepel ez a szempont, mint például a megismerés alapjainak szociológiai megalapozásánál, a kategóriák szociális eredetének forszírozásánál, vagy testnek és léleknek, szentnek és profánnak, racionalisztikusnak és empirikusnak egyéni és szociális nézőpontok ellentéteire való visszavezetésénél.⁷

Annál fogva, hogy a metodikai megalapozás hiányzik, hogy a szociális tudat tárgyait szociális tényeknek tekinti Durkheim s azokra ugyanazon szertefolyó ismertető jeleket alkalmazza, mint amelyeket az előbb a társadalmi tények általános tárgyalása alkalmával bírálat tárgyává tettünk, maga ez az egész fontos problémakör: a társadalmi tudat és ennek az egyéni tudathoz való vagy másképp társadalomnak és egyénnek viszonya,

⁵ *Representations individuelles et representations collectives*. Kevue de Métaphysique et de Morale. 1898. évf. 293 és f. 1.

⁶ Durkheimnak a szociális tudatról szóló tanításával szemben Charles Elmer Gehlke: *Émile Durkheim's contributions to sociological theory* című munkájának (Newyork, 1915) II. fejezetében (28—57. 1.) gyakorolt beható kritikát. A jelen dolgozat is figyelemmel volt Gehlke több megállapítására ebben az irányban.

ez ehhez fűződő egész kérdéskomplexummal valami sajnálatos *befejezetlenséget* mutat, Hol a szociális nézőpontot erőlteti az egyéni tudatnak pszichológiailag bizonyítható legsajátosabb nyilvánulásaira, hol pedig a kollektív tudat tényeiről állítja, hogy azok a „pszichikai élet” nyilvánulásai. Éppoly kevéssé következetes annak elbírálásában, hogy *mekkora terjedelemben* hatnak ki a kollektív tudat tényei a társadalmat alkotó egyesekre: egyszer az egész csoportra kihatónak mondja azokat, más-szor meg csak a többségre, az átlagra. Hasonló bizonytalanság van a társadalmi és egyéni tudatok *kölcsönhatása* tekintetében is: hol az előbbi, mint külső, szociális tény a determináló, hol meg az utóbbi az, amelynek tulajdonságai ismétlődnek meg a társadalmi tudat tulajdonságaiban. Tekintve, hogy maga a társadalmi csoport Durkheimnál egyszer mint *aggregátum*, másszor mint *pszichikai egység* szerepel, ezek a bizonytalanságok és következetlenségek az ekvivokációk egész rendszerét hordozzák magukban.

De Durkheim — mint egész szociológiai munkásságán végig úgy specialiter a szociális tudat problémájával kapcsolatban is, az általános, elvi, filozófiai alapvetés hiányai ellenére is, az alkalmazott, a konkrét tény vizsgálatánál csodálatos éleslátással megtalálja a helyeset. Erős szintetikus tehetsége, nagyfokú induktív érzékkel párosulva, pontosan eligazítja abban a khaoszban, melyet társadalmi jelenségek minden távolálló számára jelentenek. Ha általános természetű megállapításai nem mindig szerencsések is, speciális kutatásai valóságos mesterművek. Ha absztrakt kijelentései sok kívánni valót hagynak hátra, konkrét szociális tények mibenlétének és vonatkozásainak feltárásában utolérhetetlen. Az egyéni és társadalmi tudat összefüggéseinek általános megvilágítása nem sikerül neki, de mi-helyt az egyén szociális alávetettségét kell konkrétul illusztrálnia, judíciuma csalahatatlanná lesz. Példa erre — sok más között *Pédagogie et sociologie* című tanulmánya, amelyben e szociális determináltságról szólva, kimutatja, hogy még az oly intim és személyes vonatkozások, mint aminők az egyén és az ő fizikuma között vannak, társadalmi rendezés tárgyai lehetnek. „Időről-időre — úgymond — különböző ideáljaink vannak: aszkétizmus, atlétika, esztéticizmus, testápolás, melyek mindegyike a maga idejében óriási befolyást gyakorol az egyénre ebben az irányban.”⁸ Néhány szóval, vagy mondattal bonyolult és szociális vonatkozásuk tekintetében érthetetlennek látszó folyamatokat tud megvilágítani és megértetni.

* * *

Érthető mindezek után, ha Durkheim abban a munkájában is, mely az általános szociológia szempontjából legszámottevőbb: *a szociológiai módszerről szóló* tanulmányában is figyelmeztet a társadalmi és egyéni nyilvánulások elkülönítésének metodológiai szükségességére. A társadalmi tényeket azokon az oldalukon kell megragadni, amelyen azok egyéni vonatkozásaiktól elkülönítve jelentkeznek. Csak ez biztosíthatja annak a követe-

⁸ *Revue de Métaphysique et de Morale*. 1903. évf. L. Gehlke id. m. 44 l.

lésnek megvalósítását, amelyet Durkheim elsősorban támaszt a szociológiai módszerrel szemben: *az objektivitást*.

Módszertani felfogásának ez a szociológiai szempontból talán legjelentősebb része így hangzik: „Akkor, mikor a kutatás még csak megindul s a tények kidolgozása még nem kezdődött meg, csak azok lesznek megközelíthető tulajdonságaik, melyek elég kívül esnek ahhoz, hogy közvetlenül láthatók legyenek... Az a feladatuk, hogy érintkezésbe hozzanak bennünket a dologgal s minthogy elménk csak kívülről férközhetik hozzájuk, csak külsejük juttatja őket kifejezésre... Mivel pedig a dolgok külsejét az érzéklet adja... a tudománynak, hogy objektív legyen... az érzékletből kell kiindulnia..., mert az érzéklésből ered minden általános, igaz vagy hamis, tudományos vagy tudománytalan gondolat... Az érzéklet annál tárgyilagosabb, minél szilárdabb a tárgy, melyre vonatkozik. Minden objektivitás feltétele ugyanis az, hogy van egy állandó és azonos ismertetőjelünk, amelyre a képzet vonatkoztatható és amely lehetővé teszi minden változónak és szubjektív eredetűnek a kizárását. Ha maguk ezek az egyes ismertetőjelek... változnak, önmagukhoz való viszonyukban egyre módosulnak, akkor semmi közös mértékünk nincs arra, hogy benyomásaink közt különbséget tehesünk, nincs más eszközünk sem, mint annak megkülönböztetése, ami a külvilágból származik attól, ami tőlünk ered. A társadalmi életnek megvan ez a tulajdonsága... Itt tehát az átalakulás útján történő szakadatlan mozgásokról van szó, melyeket a megfigyelő vizsgálata nem tud megszilárdítani... De a társadalmi életnek az a sajátja is megvan, hogy kristályosodni tud, anélkül, hogy saját léte megszűnnék... Minthogy ezek a formák tartós jellegűek és különböző alkalmazásukkal együtt nem változnak, biztos tárgyak, állandó mértékű szolgálnak és folyton rendelkezésére állnak a megfigyelőnek, ki nem ad helyet szubjektív benyomásoknak és egyéni észrevételeknek.”⁹

A Durkheim-féle értelemben vett objektivitásnak azonban a tisztán metodológiai szemponton jóval túlhaladó jelentősége van a szociológiában. Nemcsak annál fogva, hogy ezzel a szempontjával a szociológia egy igen jelentős *iskolájának* adott irányt és programot, hanem azért is, mert ez az objektivitás később nemcsak módszeres, hanem *rendszeres* szociológiai beállítást számára is igen termékenynek bizonyult. Ily rendszeres objektív szociológia gondolatával találkozunk *Spann*-nál, aki a társadalmi élet egyes tényösszefüggéseiben, gazdaságban, jogban stb. a tárgyasulást, *objektíváció* különböző rendszereit látja. Az egyeseknek egyforma cselekedetei és vonatkozásai azok, amelyek az ily társadalmi képződményekben rendszerekké szövődnek össze, mint egyazon célra irányuló, elvi jelentőségű eljárások, melyek e rendszerekben objektíválódnak. *E rendszerek összessége* adja azután a társadalmi realitás egészét.¹⁰

Nem ennyire akcentuáltan, de mégis félreérthetetlen utalással az objektív szempont szisztematikus lehetőségeire, mondja

⁹ *A szociológia módszere*. Magyar fordítás dr. Balla Antaltól, Budapest, 1917. (A *Kultúra és tudomány* című gyűjteményben) 49—58 és köv. 1.

¹⁰ *Wirtschaft und Gesellschaft*. 6, 7 és 136. 1.

Durkheim is, hogy „a szociális lét formái a cselekvés megszilárdult fajtáit, azok rendjét juttatják kifejezésre”, majd hogy „a társadalmi tények mint objektív képződmények és intézmények nyilvánulnak, melyeket empirikusan kell vizsgálat tárgyává tenni”.

De éppen ezek a formulák azok, amelyek lehetővé teszik Durkheimnak, hogy bár *egyes* szociális nyilvánulásokat vizsgál, *mégis a szociológia keretei között* marad; hogy jogi, erkölcsi, vallási tényeket kutat, anélkül, hogy ezt a jogtudomány, az etika vagy vallástudomány specifikus eszközeivel tenné, hanem mindenütt a szociológia szintetikus nézőpontja alapján. Módszerének *alapelve: az objektivitás és technikája az összehasonlítás*, megóvják attól a veszélytől, hogy a társadalmi tényeket szétszórja a speciális társadalomtudományok között, sőt lehetővé teszi számára, hogy *azokat a szociológia általános nézőpontjaival telítse*. Méltán mondja Durkheim, hogy ezzel az összehasonlító módszerrel egyidejűleg adja a jelenség analízisét és szintézisét. „Mert egyrészt disszociált állapotban mutatja meg nekünk az alkotó elemeket, csupán azért, hogy elébünk állítsa, mi módon jöttek lassan, egymásután létre, de egyúttal az összehasonlítás nagy terjedelme révén jobban megállapíthatja alakulásuk és társulásuk feltételeit. Ezért bármilyen összetételű társadalmi tényt csak úgy lehet megmagyarázni, ha integrális fejlődését minden társadalmi fajon keresztül követjük.”¹¹

Maga Durkheim ezt az elvet *legkövetkezetesebben a társadalmi munka megosztásáról* szóló művében alkalmazta. Azok, akik e munka címének egyoldalú felfogása alapján, azt kizárólag gazdasági tárgynak tekintik, helytelenül ítélik azt meg,¹² mert ebben a munkában találkozunk Durkheim jogi és erkölcsi felfogásának alapvető tanításaival s módszertanának leglényesebb vonásaival is, melyek mind külön és részletesebb feldolgozást is nyertek, de itt egységes szempont alá foglaltan jelennek meg. Ez a munkája az, amely legközelebb áll ahhoz, amit *Durkheim rendszerének* nevezhetnénk.

Kiindulópontja az a probléma, hogy *minő viszony van az egyén személyisége és a szociális szolidaritás között*, vagy pontosabban: mikép lehetséges az, hogy az egyén, míg egyrészt mindnagyobb autonómiára tesz szert, egyidejűleg mind teljesebb függőségbe jut a társadalomtól? E jelenség magyarázatát Durkheim a szociális szolidaritás átalakulásában leli, mely ismét a folytonosan fokozódó munkamegosztás eredménye. Amde a munkamegosztás egyenesen *létfeltétele* a társadalmaknak.

Ezt már Comte is megállapította szociális dinamikájában, amikor a tisztán szociális és már nem pusztán természetes társadalmi előfeltételek között elsősorban a versenyről emlékszik meg, mely a fokozódó népsűrűséggel és az élelmiszereknek ebből folyó nagyobb keresletével, úgyszintén az egyre fokozódó *munkamegosztás* és kooperáció nyomán mindenütt bekövetkezik.

¹¹ *A szociológia módszere*. 172. 1.

¹² V. ö. Squillace: *Die soziologischen Theorien*. Deutsch von Dr. Rudolf Eisler, Leipzig, 1911. 332 1.

Durkheim nemcsak azért viszi előbbre a problémát, hogy kivetkőzteti azt abból az egyoldalú ökonomizmusból, melyet annak mestere adott, hanem azért is, hogy ennek az oly fontos társadalmi jelenségnek *funkcióit* is nyomon kísérje s azokat vázolt módszere segítségével pontosan felfedi.

A munkamegosztásnak igazi funkciója pedig abban áll, hogy a társadalom *új formáit teszi lehetővé* a szolidaritás egy-egy új típusa alapján, mely azzal együtt jön létre. A javak nagyobb-foku termelése *csak egyik* és csak másodrendű jelentőségű része ennek a funkciónak, összehasonlítva a tágabbkörű szociális funkciókkal. Egyszerű példája ily új társadalmi típus létesülésének a *család* kialakulása, részben ama fiziológiai munkamegosztás következményeként, mely a két nem közötti különbségekben jut kifejezésre. Minél teljesebben hatolt azonban a munkamegosztás férfi és nő társadalomgazdasági vonatkozásaiba, annál jobban állandósult a család, annál szolidárisabbá vált, mivel az állandó jellegű kötelekek száma megsokszorozódott.

Ilyenformán a munkamegosztás biztosítja a társadalmak kohézióját és egyszersmind determinálja azok szerkezetének lényeges vonásait. Mivel pedig valamely társadalmi csoport egyéni tagjainak kohéziója egyet jelent azok szolidaritásával, nyilvánvaló, hogy azok a kötelekek, amelyek az embereket valamely társadalomban egybekapcsolják, társadalmi szolidaritásuk arányában szövődnek össze. Mivel továbbá ily kötelekek külső jelei a *törvények*, valamely társadalom *szolidaritásának fokát* megközelíthető pontossággal épp az ily törvények számán mérhetjük.

Láthatjuk, hogy a szolidaritás tényének objektivációját és egyúttal szimbólumát adja a jog. Mivel pedig ez a szociális szolidaritás alapformáit fejezi ki, csak a jog különböző fajait kell osztályoznunk, hogy rájőjjünk a szolidaritás megfelelő fajtáira... Nem követhetjük nyomon Durkheim ez okfejtését; a represszív és restitutív szankcióval ellátott jogszabályok közötti különbséget, a mechanikus és organikus szolidaritás párhuzamát, a munkamegosztás alkotóelemeire: a társadalom tömegére és sűrűségére s a kettő viszonyára vonatkozó elméletét, a munkamegosztás abnormalis formáinak felsorolását és mindezek konklúziójaként annak a kimutatását, hogy a munkamegosztás a társadalom alapjelensége, sőt hogy a társadalom nem más, mint a Durkheim-féle tág értelemben vett munkamegosztás szervezésének eszköze.

Meg kell azonban említenünk konklúzióinak az *erkölcsre* vonatkozó részét, mert rendkívül karakterisztikus Durkheim egész szociáletikai felfogására. Szerinte *morális mindaz, ami szolidaritás forrása*.¹³ A munkamegosztás ily módon morális jelenséggé lesz. Minden ember *kötelessége* a specializálódás, vagyis az, hogy valamely feladatot jól végezzen el. De valamely szociális feladatban való specializálódás biztosítékát foglalja magában annak is, hogy az egyén mindjobban felszabadul a típusnak és uniformitásainak nyomása alól, amely a kezdetleges munkamegosztással, vagy éppen ennek teljes hiányával ránehezedik.

¹³ Id. m. 394. 1.

Íme, itt van az eredeti probléma megoldása, megmagyarázása annak, hogy mikép egyeztethető össze az egyéniség, személyiség fokozódása a társadalomtól való függőség egyidejű nagyobbodásával. A típusból épp a munkamegosztás révén válik ki az egyéniség, amely munkamegosztás viszont mindegyre súlyosbodó morális, tehát társadalmi kötelezettségeket ró rá, nagyobbfokú függőségbe ejti. De ezzel az átalakulással függ össze Durkheim szerint napjaink erkölcsi krízise is.

„Az erkölcsök és erkölcsi doktrínák egyaránt a határozatlanság állapotában vannak. Nem tudjuk, mit kell tennünk, sem azt, hogy miért kell valamit tennünk. Ennek oka pedig abban van, hogy az egyén túlhirtelenül szabadult fel a társadalomnak, mint egésznek túlsúlyától és az új társadalmi típus még nem fejlesztett ki számára új moralitást.”¹⁴ Ez *anomia* megszüntetése érdekében Durkheim a foglalkozási csoport, *groupe professionnelle* kifejlesztését javasolja: a társadalom oly *funkcionáló egységét*, mely mint erkölcsöt formáló és egyszersmind gazdaságot rendező csoport működne és így egyszerre oldhatná meg a mai társadalomnak erkölcsileg és gazdaságilag egyaránt válságos helyzetét.¹⁵

De mi az, ami a „foglalkozási csoportot” erre a kettős hivatásra kvalifikálja és hol találkozunk ilyen természetű aktivitással bíró csoporttal, amely minden követelménynek megfelelően ebben az irányban? Durkheim rámutat arra a szervezetre, amely már ma is sok biztató vonást mutat fel e tekintetben s szerinte az a foglalkozási csoport, mely szervezetében és funkciójában ily egységet alkot: *a munkásszervezet*.

Azokat a tulajdonságokat, melyek által a munkásszindikátusok alkalmasakká válnak erre a funkcióra, Durkheim ezekben foglalja össze: „A szakma-szervezet az individualitás magas fokát képes kifejleszteni”, de egyszersmind forrása lehet „oly melegségnek, mely tüzei és felélénkíti a lelkeket, megnyitja azokat az együttérzés számára és csökkenti az egoizmust. Forrása lehet a nevelés, felüdülés és esztétikai élet oly jótékony aktivitásainak.”

Bizonyos, hogy a francia munkásszindikátusok úgy erkölcsi tekintetben, a szolidaritás egy új praxisának kiképzése által, valamint gazdasági programjuknál fogva különösen alkalmasak Durkheim elméletének igazolására. Ebből persze nem következik az, mintha, Durkheim a szindikalizmus szociológiai megalapozását adná, mert ha elmélete sok tekintetben igazolja is a szindikalista akciót, sok tekintetben ellentétbe is helyezkedik azzal.

Ha megegyeznek abban, hogy a társadalmat *a belső erők és értékek* ruházzák fel azzal a vitalitással, mely funkcióinak biztosításához szükséges, *nem pedig külső impulzusok*, úgy viszont lényeges eltérések vannak közöttük egy igen fontos probléma: az osztályharc kérdése tekintetében. Ha ugyanis eltekintünk azoktól a lehetőségektől, amelyeket a *groupe profes-*

¹⁴ ü. ott 405 és köv. 1.

¹⁵ L. A társadalmi munka megosztásáról szóló munka második kiadásához (1902) irt *Quelques remarques sur les groupements professionnels* című előszavát.

sionnels megnyit és annak valóságos állapotait tekintjük, azt látjuk, hogy a *syndicate des ouvriers* mellett ott vannak a *syndicate des patrons* — mondja Durkheim.

E két típus között pedig nincs rendszeres kontaktus oly értelemben, hogy azok a szervezethez valami oly formáját képezték volna ki, mely parancsoló módon rendezné azok kölcsönös tevékenységeit, ennél fogva állandóan harcban állanak, szerződéseik csak egyezmények, nem törvények. Ennek következménye az, hogy ezek a szervezetek is csak öregbítik az emiatt anoiniát, ahelyett, hogy megszüntetnék azt. Azt a tényt, hogy ezek a szervezetek az osztályharc *eszközei*, hogy az keltette őket életre és az ad nekik létjogosultságot, Durkheim teljesen negligálja, a szindikalizmus nem győzi hangsúlyozni.

Durkheim a kétféle csoport *egyesítésére* gondol egy új korporáció, az ú. n. *syndicat ouvrier-patroniste* keretei között, mely korporáció magában foglalja valamely iparág összes egyéneit, munkásokat és munkaadókat egyaránt. Ezt a korporációt pedig a társas életnek végkép elismert szerve gyanánt kell felfogni, melynek rendező funkcióit más csoport, nevezetesen az állam nem végezheti el. Ennek az új organizációnak, mint magának a modern iparnak nemzetinek és nemzetközi kihatásúnak kell lennie egyidejűleg. Ezt a megismerést a középkori korporációk történetéből meríthetjük, amelyek vesztét éppen az a körülmény okozta, hogy képtelenek voltak a lokális kereteken felülemelkedni, csak helyi szervezeti egységek voltak és mikor az ipar kifejlődött, *nemzeti* jelleget nyert, a *lokális* ipari korporáció tehetetlenül állott vele szemben, üres forma maradt. A fejlett, a kor igényeinek megfelelő nemzeti ipari szervezet azonban átvállalhatja Durkheim szerint annak *politikai* funkcióit is s éppúgy válhatik, a nemzeti társadalom politikai egységének hordozójává, mint ahogy a helyi jellegű korporáció volt régebben a városok politikai egysége is.

Annak a funkcionáló foglalkozási csoportnak azonban, mely Durkheim szemei előtt lebeg, a francia szindikalista munkásszervezeteknél jobban felelnek meg azok a kísérletek, amelyeket Amerikában tettek egyrészt a munkaadók és munkások egyesítése terén, másrészt pedig azokkal a nem-forradalmi ipari uniókkal, melyek valóra váltják az indusztriális csoport személyi egységét, sőt bizonyos fokig politikai egységét is...

Nagyon jelentős azonban Durkheimnak ez az elmélete egy másik tekintetben, abban t. i. hogy ő ettől az erkölcsöt formáló és gazdaságot rendező foglalkozási csoporttól, mint szociális egységtől várja annak a jelenségnek fokozatos csökkenését is, melynek társadalmi jellegét és a mai társadalom atomiájával való összefüggését maga Durkheim mutatta ki elsőnek. Ez a jelenség az *öngyilkosság*.¹⁶

Az *öngyilkosságnak*, mint szociálisan determinált ténynek *három típusát* különbözteti meg Durkheim: az *egoisztikus*at, az *anomiás*at és az *altruisztikus*at. Egoisztikusak az *öngyilkosság*nak ama esetei, amikor az a szociális csoport, amelyhez az egyes

¹⁶ *Le Suicide. Étude de sociologie.* Paris, 1917. II. rész 2—5. fejt.

tartozik, elvesztette hatalmát fölötte, úgy, hogy ez többé nem szolidáris vele és így könnyebben esik áldozatul az úgynevezett „öngyilkosságszülő áramlatoknak”, mint azok, akiket ezekkel szemben egy erős szociális csoporthoz való tartozás oltalmaz meg.

Anomiából eredő öngyilkosságok azok, amelyek arra vezethetők vissza, hogy a társadalom rendező hatósága az egyénnel szemben időlegesen megszakadt, mint pl. gazdasági válságok idején. A harmadik típus, az altruisztikus öngyilkosságok típusa éppen az ellenkező okra: a szolidaritás túltengésére, a szociális kényszer nagyfokú intenzitására vezethető vissza. Ilyen Winkelriednek hazafias motívumokból eredő öngyilkossága, a zászló becsületéért meghaló katonák halála stb. Ez a típus van az öngyilkosságok sorában aránylag a legkisebb számmal képviselve, az előbbi kettő azonban ijesztő és egyre nagyobbodó számarányainál fogva sürgős preventív intézkedéseket követel.

Ezek Durkheim szerint csak erős és állandó társadalmi csoporttól eredhetnek, melynek rendje az egyént biztosan és folytonosan megoltalmazza és lehetővé teszi számára, hogy *szolidáris maradjon önmagával*. De melyik ez a csoport? Az állam nem alkalmas erre a feladatra, mert nincs meg benne az az összetettség, melyet az megkíván, nem eléggé komplex morális egység és túlságosan messzeesik az egyéntől. Az egyes és az állam közé be kell ékelni a másodlagos csoportok típusát is, amely valósággal hozzáférhet az egyénhez.¹⁷

De éppoly kevésbé alkalmas erre a célra a vallásos testület és a család is, az előbbi azért, mert a szabad kutatás e napjaiban annak ereje alábbhagy, utóbbinak pedig nincs meg az az állandósága és kollektív hatalma, amellyel egykor rendelkezett, Mindezekkel szemben a szakma-korporáció rendelkezik egy ily erkölcsi csoport összes lehető elemeivel: tagjainak közösek az eszméi, érdekei, érzelmei, foglalkozása, leszármazása, kultúrája.

Az öngyilkosság jelensége mindennél jobban bizonyítja a szociális tények domináló, determináló jellegét az egyénnel szemben. Ez a hatalom, mely előtt az egyén meghajolni kénytelen, *morális jellegű*. A társadalomnak ez a parancsoló jellege, erkölcsi presztízse azonban még világosabban kiderül azokból a jelenségekből, melyeket *vallásosaknak* nevezünk. Durkheim valláseméletének lényeges része azt bizonyítja, hogy valamely istenség *megszemélyesített* formában fejezi ki azt a hatalmat, melyet valójában a *társadalom gyakorol* az egyén fellett. A társadalom szerinte a reális isten. A vallásos jelenségeknek ugyanis valamiféle realitáshoz kell kapcsolódniuk, mert más-különben csak hallucinációk és fantazmagóriák volnának.¹⁸ Ez a realitás éppen a társadalom; társadalmi jellegüknél fogva bírnak a vallásos tények *objektív tartalmuk* tekintetében is elsőrendű fontossággal.

A vallás eredete tehát semmiképpen sem vezethető vissza az *egyéni* érzelmekre, csak a kollektív lélek állapotaira, mely-

¹⁷ Ugyanott 429 és köv. 1.

¹⁸ *De la Définition des phénomènes religieux. L'Année sociologique.* 1899. évf. 23 és köv. 1.

nek változásai szerint alakul át maga a vallás is. A vallásos jelenségek lényeges vonása az, hogy *obligatorikusak*, de ami obligatórius, az azért az, *mert* társadalmi eredetű. Nem hajlunk ugyanis meg spontánul valamely kényszer előtt, hacsak az olyan fórumtól nem ered, mely nálunk magasabbrendű. Empirikus megismerésünk számára az egyedüli tudatos lény, mely az egyes embernél magasabbrendű, a társadalom. Ez azonban végtelenül feljebbvaló (*infiniment supérieure*) amannál s mindennemű egyéni erő kifejtésénél, mivel az éppen számos egyéni erő kifejtés szintézise. A vallásos *érzés* maga is épp ennek hatása alatt támad fel az egyesben, annak az állandó függőségnek felismerésével kapcsolatban, melyben a társadalommal szemben vagyunk.

A vallásos respektus egy formája képződik ki ilyenformán bennünk a társadalommal szemben. A társadalom művei vég-eredményben a *dogmák* is, melyek az egyéni hívő számára előírják a hit tételeit, úgyszintén a *rítus*, a szertartások összessége is, melyeket betartani köteles. A történeti és etnográfiai adatok nagy tömegével bizonyítja azt a tételét, hogy a vallásos jelenségek meghatározó okait nem az emberi természet sajátoságaiban kell keresni, hanem a társadalmak természetében, amely azokat megteremti és ha e jelenségek a történet folyamán fejlődést mutatnak, ez azért van, mert maga a társadalom szervezete is átförmálódott.

Azok a kutatások, melyeket Durkheim a *primitív vallás* nyilvánulásai tekintetében végzett, rendkívül nagy kihatással voltak szociológiai nézeteire. Erről tanúskodik utolsó nagy műve: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Itt fejti ki azt a megállapítását, hogy a kezdetleges vallás tényei minden társadalmi jelenségnek eminens formái, mintegy prototípusai, jogiaknak, erkölcsieknek, *logikaiaknak* egyaránt. Mert a filozófia és a tudományok is a vallásból fejlődtek ki, még pedig nemcsak tartalmilag, amennyiben az az ismeretek *reális anyagát* nyújtotta ezek számára, hanem *formailag* is, amennyiben magának a megismerésnek legvégső, fundamentális formái, melyek egész intellektuális életünket irányítják, a kategóriák vallásos, tehát szociális eredetűek, a kollektív tudat tényei. Ezzel bizonyos ellentétben áll azonban Durkheimnek az a megállapítása, hogy „azok a vonatkozások, amelyeket a kategóriák kifejeznek, *implicite* benn vannak az *egyéni tudatban*. Az egyénnek van valami érzéke az időbeli tájékozódás számára és joggal állították azt is, hogy érzéseiben *van valami a térszemléletből*”.¹⁹

E kategóriaelmélet mögött tehát sajátos dualizmus lappang; igaz, hogy a kategóriák szellemünk végső megállapításai. De mire vonatkoznak ezek a megállapítások²⁰? Magára a szellemre, avagy a külvilág dolgairól szóló végső kijelentésekre? Durkheim ezt a kettősséget teljesen önkényesen használta fel saját elmélete céljaira. Hol quasi kanti módon az egyéni szemlélet formájának tekinti a tér- és időkategóriát, hol empirikus adottságnak. Ámde az utóbbi felfogás éppoly kevésbé állhat meg, mint az előbbi: tér és idő nem formája a szemléletnek,

²⁰ *Les formes élémentaires...* 628. és kör. 1.

hanem hogy úgy mondjuk, közege annak, amelyen belül az lejátszódik. A tapasztalás pedig mindig csak e közeg kisebb-nagyobb ellenállásának leküzdése után juttat el bennünket tudományos megállapítások lehetőségéhez.

De ha a kategóriák ily kettősséget mutatnak, ha nem végső *egységes* kijelentések minden egyébre nézve, előbb-utóbb el kell vesztíteniök azt a jelentőségüket, amellyel eddig a filozófiában bírtak. Ha a kategóriák is, csakúgy, mint a tények maguk, lét- és értékszemponthoz követhetnek, ha vannak létkategóriák és érték kategóriák, aminthogy ilyen kettéosztás majd minden eddigi kategóriaelméletet lehetővé tesz, nemcsak a Durkheimé, akkor ez vagy annyit jelent, hogy a szempontok e kétféleségét is még közös nevezőre kell hozni, amely közös nevező tölti be aztán a kategória igazi hivatását, vagy hogy ezt a redukciót nem lehet végrehajtani és minden metafizika menthetetlenül dualisztikus.

Úgy látszik azonban, hogy az eltérés a lét kategória és az érték kategória között közelebből tekintve nem olyan mélyreható: mert minden kijelentés, amely alkalmas arra, hogy más kijelentések végső logikai forrása legyen, és ez az, amit mindenkor a kategória hivatásának tartottak — nemcsak pusztán megállapítás, hanem az értékelés egy formáját is tartalmazza, nemcsak jelentést, hanem jelentőséget is állapít meg, a német *Bedeutung* szónak mindkét értelmében. Ilyen módon a létre vonatkozó végső kijelentések metafizikai és a dolgok jelentőségére vonatkozó axiológiai megállapítások, mint egymással korrespondáló elemek, egységes ismeretelméleti beállításhoz helyezhetők.

De Durkheim ezeket a problémákat nem határolja el elég pontosan és a disztinkció e hiányát az egyébként oly éles-elméjű nüanszírozónál az magyarázza, hogy nem ismeretelméleti, hanem szociológiai célokat tart szem előtt. Metodikai programjához híven távol akarja tartani a szociológiai tényeket minden filozofikus beállítástól és ha már filozófiai problémákat érint, azt — mint láttuk — azért teszi, hogy azok szociális determináltságát kimutassa. De itt rejlik egyszersmind a nagy szociológus legnagyobb gyengesége is, mely oda vezet, hogy a szociológia egész tudományos szituációja néha elhomályosul számára. Durkheim túlságosan komolyan vette azt, ami hol panaszként, hol szemrehányásként hangzott el a szociológiával szemben, hogy tudniillik az még nem nőtt ki metafizikai kereteiből. Ez igaz is, de viszont természetes és hogy kanti nyelven beszéljünk, abban leli magyarázatát, hogy amíg valamely tudomány egységre és szisztematikus tagozódottságra nem tesz szert, kénytelen a legáltalánosabb tudomány, a filozófia keretei között megmaradni. A szociológia azonban még nem önálló szisztéma oly értelemben, hogy felismert önálló nézőpontjából és alapelveiből kiépítette volna azt a bensőleg tagozódott gondolatépítményt, mely logikus korrelatívuma a jelenségek megfelelő rendjének.

Durkheim — bár a szociológia minden más művelőjénél többet tett e tudomány *benső tagolása* érdekében — elhanyagolta az egységes szisztematizálás szempontját és épp ezért hagyta fenn utódai számára annak a problémának az eldöntését, ame-

lyet ő mindig teljes tudatossággal hártott el magától, hogy tudniillik hol kapcsolódik be a szociológia a filozófiába és mely határig? Ennek a kérdésnek eldöntése legfőképpen a szociológia végleges felszabadulásának és önállósulásának egyengetése érdekében kívánatos és a jelen szociológus nemzedéknek első-sorban ezzel kell szembenézni. Nem maradhat meg az előző generáció struccpolitikájánál, mely még Durkheim markáns és monumentális alkotásaiból is oly kirívó, sem az őt megelőző emberöltő improduktív és lényegileg negatív jellegű pozitívizmusánál.

Amihez az *igazán alkotó pozitívizmussal* és realiztikus nézés mód útján el lehet jutni, azt Durkheim nagyértékű munkássága biztosította a tudomány számára. De — úgy látszik nekünk — ő volt ennek az irányzatnak *utolsó nagykoncepciójú szociológusa* s vele *a szociológiai kutatás egy történeti fázisa záródik le*. Szűkebb hívei közül kétségkívül sok a kitűnő specialista: etnográfusok, historikusok, közgazdák, de a *szociológia*, a szó szintetikus értelmében, *új utakra kényszerül*. A kultúra filozófiája, az általános értékelmélet, a szellemi tudományok logikája lesznek vezérlői ezeken az utakon és ha a jelek nem csálnak, ezek fogják végleg hozzájuttatni ahhoz az egységhez, amely majd szociális megismerésünk teljességét hozza magával.

HATÁRKÉRDÉSEK.

Marx István: Geográfiai irányok.

Az elmúlt XIX. század a természettudományok hatása alatt nagyot lendített az európai emberiség művelődésén. Sajnos, hogy e lendület a humánus tudományok háttérbe szorításával járt. Az emberiséggel egykorú két eszmének: az idealizmusnak és realizmusnak, másszóval a természettudományi és humánus felfogásnak ezt a nagy küzdelmét a XIX. század olyképp vivta meg, hogy a humánus tárgyak legalább egy időre lekerültek volt az érdeklődés színteréről. A természettudományok az egész vonalon diadalt ültek. A geográfia is jelezte e küzdelem hatásait. Humboldt Sándor a XIX. század elején *Kosmosával* a fizikai geográfia alapját vetette meg és feledésbe juttatta Büsching számtalan kötetből álló államtudományi alapon megírt földleírását. Ritter Károly megint az embert helyezte a geográfiai érdeklődés közepébe és a földet az emberiség nevelő iskolájának nézte. Szerinte a föld külső képe, az óceán és földszégi tömegek elrendezésében előre kijelölt gondolatok lappanganak. Az emberiség történelmét ezek a predesztinált gondolatok vezérlik. Ritter ellenében Lipcsében támadt ellenzék, melyet Peschel Oszkár rendkívül népszerűsége jutott előadó tanár, ragyogó tollú író képviselt. Ő megint visszatért Humboldt gondolatához. A földfelület fizikai vonásait kutatta összehasonlító alapon. Nemcsak *Az összehasonlító földleírás újabb problémái* című kis könyve alkotott korszakot, de egyszersmind *Völkerkunde*-ja is, melyben hadat üzent a fatalizmusnak, s az ember mentalitását és az emberfajták kulturális rátermettségét vagy tehetőségtelenségét vitatta. Magyarországon Hunfalvy János állott Peschel Oszkár ígérete alatt. Sorban adta elő kollégiumaiban Peschel iratait: az összehasonlító problémákat, a kétkötetes fizikai geográfiát, a geográfiának korszakot alkotó történetét és a néprajzot is.

Peschel Oszkár összehasonlításai ellen — amit kevesen tudnak — egy lócsei magyar tanár, Roth Samu kelt ki az Andree szerkesztette *Globus*-ban. Roth tisztára leszólta a kartográfiai, a földségeknek s vizeknek térképi hasonlatosságait s azt mondotta: nincsenek semmiféle geográfiai paralellák, mert minden forma geológiai fejlődés. A fejlődés pedig nem ismer geográfiai hasonlatosságokat, mivel hogy minden forma saját-szerűen áll elő. Sokkal később és tudományosabban fejtegette ki e gondolatot Richthofen, Kína geológiájának híres felfedője, ki legelsőnek ismertette Északkelet-Magyarország és Erdély keleti vulkánosorát. Richthofennek kitűnő geológiai szeme és pompás világos geológiai előadása volt, amiért iskolát teremtett. Iskolájához tartozott Lóczy Lajos is, kinek érdeme tagad-

hatatlan Magyarország tektonikájának megalapítása körül. Igaz, hogy nagyon bizonytalan alapon való a felosztása, de mégis az első kezdeményezés e téren úgy a hegyrendszerek természetes csoportosításában, mint leírásában. A párisi kiállításon bemutatott geotektonikai térképe Lóczy professzor személyes munkája, amely a gondolat és beállítás újsága és szerzőjének agitacionális tehetségénél fogva annyi párthívet szerzett Magyarországon, hogy egy negyed századon át csaknem kizárólag igazsága alatt tartotta az akkor tanuló, ma hangadó geográfiai nemzedéket. Csak a háború cáfolta meg e felfogás téves voltát, mert Hindenburg nem geológiai, hanem topográfiai, de különösen forgalmi (vasutak alkalmazása a stratégiában) ismereteinek leleményes felhasználásával verte meg ellenségeit. Már pedig a topográfia és a forgalom a Ritter-féle geográfiai iskolának bizonyítékai.

Peschel Oszkár halálával egy ragyogó ékesszólással bíró fiatal természettudós került a lipcsei egyetem tanszékére: ez Ratzel Frigyes volt. Természettudósnak gyenge, de geográfusnak elsőrangú, mert *Az Északamerikai Egyesült-Államok leírása* című könyvével a természettudomány és emberi vonatkozások klasszikus egyesítésével valóságos forradalmat csinált a geográfiában. Ez és három vastos kötetű *Völkerkunde*-ja tudós munkálkodásának legértékesebb könyvei. Peschel ellenében azt vitatja, hogy nincsenek faji sajátosságai a népeknek, nincsenek kultúrára képtelen és kulturális fajok, mert az egész emberiség logikájában és érzelmi világában egy és ugyanaz. Minden ember és minden emberfajta nevelhető és irányítható, minden nemzet szabadságra és kultúrára teremtett és történeti sorsának, nem lakóhelye természeti viszonyainak köszönheti kifejlődött jellemét. Gondolatait filozófiai rendszerben először *Kulturgeográfia*-nak, majd *Antropogeográfia*-nak címzett művében foglalta össze. E műve első kiadását magyarra Simonyi fordította le még Hunfalvy korában. A második kiadást az, eredeti munkából Penck rendezte 1912-ben. A kétkötetes második kiadás annyiban javított, hogy közben Ratzel kiszakította antropogeográfiájából a politikai elemet és *Politische Geographie* cím alatt tette közzé az első rendszeres politikai geográfia kézi könyveként. A Richthofen-féle geológiai iskola megdőbbsent e publikációkra. Magyarországon egyáltalán tudomást sem vettek Ratzelről és Hunfalvy János halála után senki sem törődött Ratzel híveivel és elveivel, pedig a jeles lipcsei tanárt nemcsak németek, hanem franciák, amerikaiak és svédok is hallgatták (Brunnes, Kjellén) s eszméit cikkekben, könyvekben terjesztették. Jellemző, hogy Ratzel sohasem adott elő a budapesti közönségnek, pedig Budapesten épp oly sikert aratott volna, mint hazájában és a külföldön egyebütt.

A Richthofen-féle geológiai iskola tulajdonképp a külföldön aratta sikereit. Richthofen tudományos rendszerét Bécsben Suess és Penck, Svájcban Heim, Magyarországon Lóczy honosították meg. Lóczy érdemét nem szabad lekisebbiteni, mert a Peschel-Hunfalvy geográfiai irány csakugyan tarthatatlan volt Richthofen, Suess, Heim, Penck fellépése óta. Így nem volt csodálatos, hogy Hunfalvy halála után a Széchenyi-expe-

díció fiatal geológusa, Lóczy kapott meghívást a budapesti geográfiai katedrára. De szuperlatívuszokba sem szabad belemenni. A topográfiai szélsőség abban nyilvánult, hogy például Guthe híres kézikönyvében a földleírás nem volt más, mint a térképi anyagnak szóban való előadása. De a geologizáló geográfia is oly keveset adott a topográfiára már a tárgy természeténél fogva is, hogy a felszín leírása merő geológiai térképek magyarázata lett. A geológiailag rokon formákat foglalta össze csoportokba. Így például e geográfia tanulója jól tudta, hogy a Kárpátok flisse két, sőt három korszakból való, a vulkánus öv hol szegi be a Kárpátok belső szegélyét, de azt nem tudta, hogy járhatók-e hágói, igazi határbástyái-e a Kárpátok Magyarország területének, hol és miért épültek városok a Kárpátok szélén. A gyakorlati szempontokkal való eme nem-törődőségének a következtése lett, hogy a hágók sorozatának és járhatóságának nemismerésében az északkeleti Felföldet legyőzhetetlen stratégiai akadálnak mondotta a geologizáló földleírás egyik képviselője, megfélemlítve arról, hogy az egész Felvidéknek külső vonulatát nyugati és keleti Beszkideknek nevezik azért, mert beszkid annyit jelent, mint átjáró, átkelő hely, s az egész középkori kereskedelem e kárpáti hágókon, különösen a Jablunkain és a keleti hágókon bonyolódott le. De így van ez a külföld geologizáló geográfusainál is. Akár Drigalsky, akár Hettner előadásain hónapszám foglalkozik a felszín felépítésével, de lakosokkal, városokkal, forgalmi utakkal két-három óra alatt végez. A geológiai irány alig vet ügyet az addig túlságosan követelt topográfiára és a geológiai rokonság és összetartozás kedvéért a topográfiailag össze nem függő hegyeket és vidékeket foglalja csoportokká, bár akárhányszor semmiféle összefüggés nincsen a felszínnek geológiai szerkezete és topográfiai külseje között. Például a tektonika Erdély belsajét mindig medencének említi, holott az emeltebb hullámzatos vidék; a délmagyarországi stájerlaci feltárség a tektonikai térképen nagy vájúnak van feltüntetve, pedig hegyes-völgyes táj az egész. A magyar Alpok felszíni külsejét lehetetlen harmóniába hozni belső szerkezetükkel, az erdélyi Érchegeység szintén más topográfiai viszonyokat mutat a helyszínen, mint a geológiai térképen. A Kárpátoknak úgynevezett központi övében kristályos, mészkő és vulkános hegyeket látunk összeforradva. A Szepesgömöri Érchegeységnek fele vulkános, fele meg öskőség. Tehát miként az ember külsejéből nem lehet belsajére következtetni, a geológiai beállításoknál a geográfiában megfordítva sohasem lehet teljes bizonyossággal a belső szerkezetből a külső formákra következtetni. Azzal pedig, hogy a völgyeket és vulkános hegységeket csak mellékes kíséző körülményeknek tekintti a geológiai iskola, teljesen felforgatta a topográfiai geográfiát és megnehezítette a földleírásnak elemi és középfokú sikeres taníthatását, s a gyakorlati földleírást a tönk szélére juttatta úgy nálunk, mint a külföldön. Nemcsak a főigazgatók és szülők panaszkodtak, hogy gyermekeik semmit sem tudtak a földleírásból, csupa természetrajz és geológiai kép a geográfiai tanítás a középiskolában, emberpolitikai, gazdasági, települési és forgalmi geográfiai elemek kihagyásával,

hanem általános elégtelenség terjedt el a német, francia pedagógiai körökben is, hogy a földrajzi kongresszusok tulajdonképp geológiai, nem földrajzi kérdéseket vitatnak és dilettáns fiókjai a geológiai társaságoknak, meg hogy a felszínes dilettantizmus terjeszkedik a geográfia széles mezején. Nálunk is kigunyolták a geográfiának 2000 esztendősz felfogását, hogy a geográfia népek, nemzetek, államok leírása, nem pedig a föld csillagászati és geofizikai keletkezésének ismertetése. Egyik szélsőség a másikat teremtetten, amint az már kiforrottan eszmék megjelenésekor történni szokott. Így magyarázható, hogy Lóczy távozása után megkínálták Csánkyt, Déchy, Thirringet, még a kalkuttai régész tudóst, Stern Aurélt is a geográfiai katedrával, de mindenki szabadkozott, érezvén, hogy a gyakorlati téren a geologizáló geográfia be nem vált. Az egyetemi hallgatókból jeles természettudósok lettek, de a geográfiában vajmi keveset nyújtottak. A középiskolai tanárok geográfia címen sok mindent magyaráztak, csak éppen földleírást nem nyújtottak. Akiket a budapesti egyetem geográfiai katedrájával megkínáltak, jól tudták, mi vár az utódra, ha komolyan veszi a geográfia tanítását és felelősséget vállal e tanításért. Szolidáris nem lehet a természeti geográfia túlhajtóival, mert ez tudományilag és pedagógiailag bukott irány, egy negyedszázados geográfiai kísérletezés európai kudarca, de a topográfiánál sem maradhat kizárólag, mert a geológia tényeivel végre is számolnia kell a geográfusnak, ha nem akar szembekeverülni a haladó tudomány kétségtelen sikereivel. Így jött szóba az egyetem jelölőbizottságában dr. Czirbusz Géza neve, mert Czirbusz volt az első Magyarországon, aki elfogadta úgy tudományos, mint kézikönyveiben a földfelület formáinak geológiai alapon való felosztását és leírását, amellet azonban nem küszöbölte ki a topográfiát sem s az ember geográfiai jelentőségét minden lapon fennen hangoztatta ötkötetes nagy geográfiai művében és *Magyarország a XX. század elején* című munkájában épp úgy alkalmazta e szempontokat, mint amennyire helyt adott műveiben a gazdasági, települési és társadalmi geográfiának, a népek rajzolatának a kultúra jelentőségeinek kiemelésével. A Bölcséleti Kar egyedül a tudomány érdekeit tartotta szem előtt, midőn oly geográfusra adta szavazatát, aki ismeri a tulajdonképpeni geográfia feladatait is: a földnek az Emberrel, vagyis a népekkel és emberfajokkal, azok történelmével és nemzeti, faji arravalóságával egybekötött leírását. Mert ez az igazi szintézis a geográfiában. Akár a tisztára fizikai geográfia monopóliuma, akár a történelem túltengése tudománytalan geográfiaellenes s a geográfia hasznavehetőségét veszélyeztető egyéni, nem konkrét felfogás. Ezért nevezi dr. Czirbusz Géza irányát geográfiai konkretizmusnak. Csak tények kerüljenek bele a geográfiába, de azok közül egyedül azok, melyek geográfiailag kezelhetők. Az újonnan kinevezett tanárnak a geográfiának természetes medrébe való terelése miatt kemény harcot kellett megvívnia a megszokott tisztán természettudományi, az embert kirekesztő geográfiai módszer régi képviselőivel szemben. *A nemzeti művelődés geográfiája*

című művével védelmezte álláspontját és a geográfia minden ágában kimutatta az egy emberöltő alatt elkövetett tévedéseket. Az európai háború nagy fordulatot jelent a geográfia történetében. Nyilvánvalóvá lett, hogy a kizárólag tektonizáló és elméleti geográfiának kevés hasznát látja a világ. A budapesti geográfiai katedrának iránya talált igazolást, mely azt tanította, hogy az Ember a legnagyobb faktora a föld átalakításának. Eszének és munkaerejének meghódol az óceán, földi plaztika, levegő. A térrel való küzdelmében az Ember csinál világkereskedelmet, világtermelést, világforgalmat, három modern Párkát, kik az emberiség sorsát lebonyolítják. A modern geográfiának ekképen e hármasság jelenség páratlan fellendülése miatt egész más tárgyalást és magyarázatot kell követni, hogy a geográfia megértése, a glóbusz igaz megismerése jusson az ifjúságnak. Kizárólag fizikai geográfia, nemzetek munkája és kulturális ereje nélkül csenevész dolog, egyoldalú rajzolata, azt lehetne mondani élettelen, béna, merev képe a föld igazi élettől, mozgástól és munkától duzzadó valóságos képének. A német geográfusok sorban frontot cseréltek. Legkorábban Hettner, ami eléggé meglepő, azután Hermann Wagner, majd Penck is, kik a geográfiának tanítását ezentúl a nemzetek tényleges életével kívánják egybekötni. Wagner a politikai és gazdasági földleírásnak nagyobb terjedelmet és a tektonizálásnak megszorítását sürgeti. Czirbusz mindezt előre mondotta, hogy így lesz, mert erős a meggyőződése, hogy a geográfia eddigi fejlődésmenete ezt követeli. Amint az irodalomban és világtörténelemben egymást váltják fel az ellentétes irányok: realizmus és idealizmus, vallásos buzgalom és racionalizmus, egyéni kultusz és tömegbálványozás, úgy a földleírás köre is egyre tágul és mélyül felfogásban és értelmezésben. A földleírásnak nincsen és nem is lehet gondolata, mert annak a földi jelenségeket, tényeket kell regisztrálnia, összegeznie és csoportosítania. De nemcsak a fizikai föld dermedt tényeit, hanem a föld élő világának, különösen az Embernek kiszámíthatatlan és előre nem látott tényeit, melyeket a történelem, a nemzetek földi sorsa vet felszínre. Rövidlátóság e tényeket kizárólag a fizika vagy kizárólag a pszichológia szerint elbírálni, vagy mindkettőt egyéges alapon a Hegel- és Fichte-féle idealizmus vagy Gerland-féle materializmus elvei szerint magyaráznunk, ami különben is nem a geográfia, hanem a történelem bölceletének a dolga. Az új irány egyik jelensége Hanslik Ervin bécsi egyetemi tanár kísérlete, hogy az eddigi természettudományi geográfia helyébe kulturális geográfiára helyezi a fősúlyt. *Die Menschheit in 30 Weltbildern* c. atlaszában természettudományi alapon akarja megmagyarázni az emberiségnek jelen képét, kulturális fokozatait és művelődési köreit. De Schurtz biogeográfiai vidékeire sehogyan sem illenek az emberiség művelődéskörei. A városoknak hosszúsági és szélességi körökön való csoportosítása abszolúte semmit sem mond. Világtörténelem s az emberiség szellemi voltának mérlegelése, a szellemi tudományok átértése nélkül lehetetlen kulturális és emberi problémákat megfejteni. Amint Hettnernek nem lesz módjában a fizikai geográfia tüzetesebb tárgyalásával politikai érzéket fejleszteni, úgy lehetetlenség

tisztán állatok, növények biológiai csoportosításából, klíma-övek elrendeződéséből kultúrát, vallást, állami életet, szóval az emberiség földi kilökődését, életét megmagyarázni nem 30, de 30 millió térképen sem! A szellemi tudományoknak a geográfiában époly jogosultságuk van, mint a természettudományoknak. De csak geográfiai jogosultságuk! Azaz minden természet-tudományi és történeti ténynél nem az a fontos, miért és hogyan keletkezett, hanem — hangsúlyozom: geográfiai szempontból —, hogy *hol* van, hogyan jelentkezik és miképpen terjed el földünk felületén, mert a földleírás regisztrál, konstatálja a tényeket földön való elterjedésükben, azok magyarázatát azonban más tudományi köröknek engedi át.

A jövő nemzedék az. antropogeográfiához szegődik, mert ezt az élet követeli; a régi geográfiai irány pedig a geográfia történelmébe kerül, mint jóhiszemű, de be nem vált geográfiai kísérletezés, melyen talán a jövő segíteni fog, de többé nem a geologizáló geográfiának, hanem az emberrel és szellem ténykedéseivel számoló antropogeográfiának van jövője. A Ratzel-, Beclus-, Brunhes-, Friedrich-, Vierkant-féle új geográfiai irányokat, beállításokat és a történeti geográfiát modern szellemben pedig Czirbusz Géza szólaltatta meg legelőször magyar egyetemen.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Szabó Ervin: Marx.

Mily szerencsétlen időbe kellett esnie Marx születésnapja századik fordulójának! Aki hetven évvel ezelőtt abba a merész, a lelkek és a tények akkori állapotához képest forradalmi szózatba csendítette ki manifesztumát: Világ proletárijai, egyesüljetek — annak jubileumán azon tűnődnek és vitáznak egykori hívei: megünnepeljük-e vagy sem a nemzetközi szocializmus legnagyobb hatású elmélkedőjét és vezetőjét. Oroszországban amnesztiát hirdet Lenin kormánya Marx születésnapján; ahol veje, unokája, személyes tanítványai évtizedeken át vezérei voltak a szocializmusnak s ma is azok: Franciaországban szinte az utolsó percig úgy látszott, mintha meg akarnák tagadni, akit azelőtt megváltójuknak hittek és hirdettek.

De ahol ünnepi beszédes és vöröslobogós diadalban emlékeznek is róla május 5-én — hányan lesznek, akik számára Marx a megváltó! Filozófus, akinek szemével nézik és látják a világ titkait, ember, akinek élete a maguk életének példája, akinek szívével együtt ver szívük, cselekvésük tetteinek folytatása, beteljesítése!? Vagy hányan lesznek inkább, akik számára csak azért a hős, a nagyember, a megváltó, mert köznapi lelkük és eszük anthropomorph istenként magához hasonította, a maga képére újratemtette, a maga köznapi céljai számára alkalmas cégérül, programmul, takaróul kisajátította, átformálta, deformálta!

Ki az a Marx, mi az a marxizmus, ami a tömegek és az úgynevezett műveltek tudatában élt

Ha erre a kérdésre felelni akarunk, azt kell néznünk, mily úton, kik által ismerkedett meg ez a mai nemzedék vele. Mert hiszen hányan vannak, akik többet olvastak tőle, mint néhány történeti és propagandisztikus írását? Hányan olvasták ezeket is a megismerésnek tiszta vágyával és képességével? Marx főmunkái nehéz olvasmány. Kevés nagy szelleme van az emberiségnek, aki oly kevéssé előzékeny — mondhatnók: oly kevéssé demokratikus — volt közönségével szemben; aki mindvégig elmulasztotta, hogy alapvető és egész közgazdasági! elméletét megszabó bölcséleti és szociológiai nézeteit rendszeresen összefoglalja, hanem azokat elejtett rövid megjegyzések formájában szórta szét vaskos kötetei sokszor nehézkesen, bonyolódottan, sokszor gúnyosan, szatirikusan, máskor feltételelesen vagy prae-missák nélkül fogalmazott levezetései tömkelegében.

Mi emberek úgy vagyunk alkotva, hogy valójában csak azt értjük meg, szellemünket csak az termékenyíti meg, érző, akaró és cselekvő energiáinkat csak az hatja át, ami lényünk velünk született képességeivel és irányzataival harmonizál. Minden más benyomás úgy pereg le rólunk, tartós értelmi és érzelmi hatás

nélkül, mint a vízmadár tolláról a víz. Egy ember természetét megismerheted, ha tudod, kik voltak vezetői, nevelői, irányítói: nem iskolai értelemben, hanem az élet élése: valóságos gondolkodása és legfőként cselekvése számára. Kik voltak a szellemek, akik szellemét megtermékenyítették; kik a nagyok, a hősök, akik példány képei; kik az emberek, akiknek élete a maga életének mintája? Akiken nem tehetetlen ábrándozással csügg, hanem akiknek *életével* tudatos és *mindennapos* cselekvéssel igyekszik valóságos és folytonos kapcsolatot létrehozni. Szegény, nyomorult, elhagyott ember, akinek életétől egyetlen szál sem vezet a múltnak nagyszerű folyamához, amelyben az emberiség vezető szellemei ássák időtlen idők óta és örök időkre az emberiség jövő feladatainak, céljainak, eszményeinek medrét!

És mily öröm, mily mindennél nagyobb érzés, ha a fiatal ember, aki útra kél a szellemi világában, azzal a rejtelmes vágygál, hogy megkeresse a vezetőt, a nevelőt, aki megismertesse vele a világ titkait, aki csak sejtve érzett tehetségei és hajlamai számára kongeniális élet példáját nyújtsa neki, ha ez a kereső ráakad arra a nagy szellemre, akinek minden szava mintha bűvös kulcs volna, mely minden titkos zárt felnyit, cselekedete varázsvessző, melynek érintése legyőzhetetlen erő érzésével tölti el, heroikus feladatok vállalására képesítővel. Ha később a kritikus elme akcióba is lép és az első fellobbanás szenvedélyeit az objektív megismerés és az élet szitáján meg is szűri, — akinek sohasem volt ilyen találkozása az emberiség egy szellemi reprezentánsával és nem élte át a szellemi és lelki első szerelem izgalmát, ujjongását, kétségbeeséseit, az, azt hisszük, később sem lesz képes belső szükségletekbe kapcsolódó, életerős megismerésre és a megismeréseivel és eszményi célkitűzéseivel harmonikus életre.

Május 5-én Európaszerte ezrek és százezrek vallják Marxot nevelőjüknek, vezetőjüknek, hősüknek. Nevelőjük volt-e Vezetőjük-e Eszméjük-e, akinek élete életük vitelének példája?

Az európai emberiség kultúrájának mai fokán gondolatrendszer vagy egyéniség csak két esetben lehet a nagy tömegvalóságos gondolat- és érzésvilágának reális tartalma. Az egyik eset: ha eleve a tömeg szellemi és lelki színvonalán áll. A másik: ha leszállítják arra a színvonalra.

Két erős tényező működött közre, hogy Marx szellemi alkotását a tömeg színvonalára süllyessze.

Az egyik az egyetemi közgazdaságtan. Schopenhauer *Universitätsphilosophie*-jének — kevés kivétellel — méltó mása: *Universitätsökonomik*. Helyesen: *Politische Ökonomik* — a szó sajátlagos értelmében; igazán *ancilla politicae*. A klasszikus közgazdaságtan alkonya óta ujjainkon elszámálhatjuk a céhbéli közgazdászokat, akik a közgazdaságtant mint tudományt művelték: elfogulatlanul, egyedül az emberek gazdasági cselekvésében és viszonylataiban uralkodó törvényszerűség megismerésének szándékával. A határhaszonelmélet megalapítói: Jevons, Menger, Walras; az olasz matematikai iskola: Pantaleoni, Pareto; az újabb osztrák iskola, amerikaiak és némely németek, legújabbán, főként a két Weber. Még néhányan itt-ott.

Az egyetemi közgazdászok többségének más a felfogása tudományuk feladatáról: ők jó állampolgárokat akarnak nevelni. Az ő közgazdaságtanuk gazdasági politika inkább, s amit tanítanak: a tudomány leplébe burkolt politika. Szabadkereskedelmi vagy védővamos, agrárius vagy merkantilista, kisipari vagy nagyipari, kapitalista vagy államszocialista (vagy akár szocialista) gazdasági politika. Mindenképen politika. Ki várhatta ettől a közgazdaságtantól, hogy adaequat módszerekkel nyúljon ahhoz az új elmélethez, mely a klasszikus iskola hagyományait elevenítette fel? Évtizedekbe telt, amíg csak tudomást vettek róla. Csak amikor már harci jelszóvá lett, politikai pártok lobogójává, akkor kezdtek vele foglalkozni — most már annál inkább, de politikai elfogultságoktól fűtött buzgalommal. Ki várhatta ettől a kritikától, hogy a tudományos vitatkozásnak elengedhetetlen elemével szálljon a harcba: az ellenfél becsülésével, teljes tisztelettel gondolatai iránt és azzal a szándékkal, hogy a harc bére ne legyen más, mint az igazság? Ők nem az igazságot, hanem, a társadalmi rendet, a hazát, a tulajdont akarták megvédeni a társadalmi rend felforgatóival, a haza, a tulajdon ellenségeivel szemben, akiknek teoretikusa és vezére volt Marx. A marxizmus, amit az ő előadásukban ismert meg a tanítványok serege, egy az ő elméleti képességük és képzettségük eszközeivel mintázott séma volt, az életerős eredetinek bágyadt gipszmásolata, hús- és vérnélküli váz. Ezt ismerték meg tanítványaik marxizmusnak, ez az úgynevezett „művelteknek”, de csak olyan tömegnek a marxizmusa.

De jobb-e a másik, az úgynevezett műveletlen tömegnek a marxizmusa? A történelmi materializmus, az osztályharc, a nemzetköziség alapján álló hívőké?

Minden igazán nagy gondolkodó szellemi hagyatéka soha ki nem merülő, örökké kamatozó öröksége az emberiségnek. Ha régen más irányt vett az emberiség gondolkodása és gyökere sem megváltoztak a viszonyok, amelyek között és amelyek által befolyásolva gondolatépületét felépítette — akiben az általános emberinek tüze lobogott, az sohasem fog megszűnni új látások, új megismerések, új szellemi örömök forrásaidd szolgálni a késői nemzedéknek. Mindenki mást találhat benne, de mindenki igazat talál: mert önmagát, azt, ami benne örök és általános, találja meg nagy elődjében.

Ki érvelhetne joggal Marx nagysága ellen, ha úgy volna, hogy Marx már ma is ily legendás jóságává vált volna azoknak a tudományoknak és mozgalmaknak, amelyekben mint nagy újítót és útmutatót ünneplik hívei? Csökkenti-e Jézus nagyságát, hogy kétezer év óta a világot megváltó legellentétesebb törekvések az ő százfélékép értelmezett történeti egyéniségéhez kapcsolják magukat? Platón vagy Kant nem azért is örök nagyjai az emberi nemnek, inert feleletet adnak olyan kérdésekre is, amelyeket ők maguk fel sem tettek?

Nem azt kell a Marx tanítványok, kommentátorok és glosszátorok szemére vetni, hogy minden kérdésre Marxban kerestek feleletet; hanem inkább azt, hogy *csak* Marxban kerestek — és találtak is.

Mily félreismerése a tudomány természetének és hivatásának! Mily megsegényítése az igazságnak!

Hisz érthető, hogy a Mester nagyságának káprázata elvakította némely tanítványait; érthető, hogy a hivatalos tudomány mellőzése, majd a rosszakaratú lekicsinylések és félremagyarázások a tudományos martirium glóriáját fonták feje köré; hogy őt is túlbecsülték és minden bölcsesség forrását, minden titok megoldását őbenne találták. Hogy azt hirdették: önmagából kifutó és önmagában végződő kör, elődöknélküli, örökre befejezett mű. Közönséges dolog ez a tudományok történetében, de múló baj; nem igen tart tovább, mint amíg az a nemzedék él, amely a Mester személyes hatásának varázsa alatt állt.

De a marxizmus esete más. Itt azzal a jelenséggel állunk szemben, amikor egy gondolatrendszer eredeti szférájából a dolgok egy másik szférájába kerül. A marxizmus bölcséleti, szociológiai és közgazdaságtani igazságok rendszere; tudomány, melynek életműködésére és fejlődésére a tudomány életének és fejlődésének törvényei érvényesek. Csak addig él és fejlődik, amíg ebben a körben marad. A marxizmus nem maradt meg a maga körében. Politika lett belőle, politikai pártnak, gyakorlati tömegmozgalomnak lett hitvallásává. És ezzel a politikában uralkodó törvényszerűségek uralma alá került ő is és elvesztette eredeti lényének megfelelő élete és fejlődése alapjait.

Senki se higgye, hogy azt akarnók mondani, hogy a tudománynak és a politikának semmi köze egymáshoz. Ahogy Marxszal azt tartjuk, hogy a reális tudományok elméleti igazságainak legbiztosabb próbája a gyakorlat, az élet, úgy semmit sem kívánunk inkább, mint hogy a mai közkeletű politika, a legkezdetlegesebb empiriának és a máról holnapra szóló megoldásoknak ez a keveréke, a tudomány és a bölcsélet általános igazságaiból és távoli perspektívákat nyitó következtetéseiből merítse ihleteit. Ha a marxizmus ebben az értelemben lépett volna kapcsolatba a politika szférájával: — az emberi haladás érdekében (mely egyúttal a tudomány haladása) csak örülnünk kellene ennek.

A marxizmus kapcsolata a politikával más. Inspiráló tudományból politikai pártprogrammá lett. Egyformán kárára a tudománynak és a politikának. Akárcsak a kereszténység az egyháznak és az egyház Krisztus tanításának. Mint tudomány nem élhetett tovább; mint párt — mert az örök igazság alapján állónak hiszi (és hívei miatt kell hogy higgye és hirdesse) magát — szembekerült a tudomány örök eszméjével, mely az érdeknélküli kutatás, a bíráló, a megismerés, a változás szelleme.

Képzeljük el, mi történt volna, ha Lassallet nem öli meg Jankó Rakovitz golyója, ha az Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein inspirátora és vezetője ez a lángeszű agitátor marad, Marx és Engels pedig tovább is kénytelenek beérni azzal — amit tényleg tettek —, hogy Londonból és Manchesterből háborodjanak fel a saját híveik értetlensége és folytonosan lassallei eretnenségekbe esése fölött. Kétségtelen, hogy a marxi elmélet fényessége így is kihatott volna a német munkásmozgalomra; de éppoly bizonyos, hogy az egyesített német szociáldemokrácia vezére Lassalle, és az egyesített párt programja nem valamelyes lassalleianizmussal kevert marxizmus, hanem inkább némi marxi módosításokkal korrigált lassalleianizmus lett volna.

Mit jelentett volna ez? Nem mást, mint hogy a német szociáldemokrácia elmélete és programja szerint is az lett volna, *ami tényleg volt*: az általános választójog útján parlamenti érvényesülésre törekvő és államszocialisztikus céljait a törvényhozás útján megvalósítani igyekvő politikai párt. Ez volt tényleg ötven esztendőn át,¹ és ez volt Lassalle felfogása is a német munkásmozgalom feladatairól és céljairól.

Ha így történt volna, akkor a német szociáldemokrácia megóva maradt volna attól, hogy reális céljainak tudatos követése helyett egy félszázadon át annak az ellenmondásnak megoldásában eméssze erejét, mely elmélete és a politikai párt természete, és természetéből, lényéből fakadó gyakorlata közt fennállott; és a tudomány megkímélve maradt volna attól, hogy egyik legnagyobbserű, legdicsőbb alkotását testestül-lelkestül leránták a politika világába és minduntalan erőszakot köveszenek el rajta pártérdekből. Akkor a marxizmus — a szellem birodalmában maradván — szabadon, csak saját törvényeinek engedelmessé, szervesen belekapcsolódott volna a tudomány nagy művébe, amelyből maga is kinőtt s amelybe akadálytalanul csak úgy nőhet bele, mint új hajtásokat termő ága, ha minden idegen elemtől megtisztultan jelenik meg újra saját szférájában.

* * *

Ami a Marxtól inspirált német és egyéb szociáldemokrata pártokat, kivált az osztrákokot és a franciákat illeti, ezeket a háború többé-kevésbé megszabadította a marxizmus ballasztjától, és meztelenül megmutatta annak, amik: parlamentáris politikai pártoknak *sans phrase*. Ha mégúgy ünneplik is ma Marxtot — nem öltik ezek a marxizmus oroszlanbőrét többé magukra. Ha csak a háborút nem folytatják addig, hogy nyugati Európában is úgy egyszerűsödnek és kieleződnek a termelő osztályok végső ellentétei, mint Oroszországban.

Azt kellene tennünk, amit ez alkalommal semmiképpen sem tehetünk: rendszeresen szembeállítani a marxi elméleti rendszer sarktételeit a szociáldemokrata gyakorlattal és megmutatni, miben van az ellenmondás a marxista elmélet és a *soi-disant* marxista pártpolitika közt. Ebből tűnnék ki, miért kiegyenlíthetetlen ez az ellenmondás s miért kell erőszakot elkövetni vagy a tudományon vagy a politikán, ha mindenáron ki akarják egyeztetni.

A kérdés sarkpontja az osztály és a párt fogalmi különbségében van. Marx filozófiájának alapvető tétele az egyéni tudat illuzionizmusa. Ezen a tételen épül fel egész közgazdaságtani módszere. Ő is, mint a klasszikusok, az absztrakt közgazdasági kategóriákat kutatja; de abban különbözik tőlük, hogy a társadalom különböző egyéb viszonylatai szerint történeti kategóriákat lát ott, ahol azok örök fogalmakat láttak. E különböző viszonylatok elsősorban az emberek egymáshoz való viszonya, lelki viszony. Hogy ezt megismerjük, az illuzórium egyéni tudatok helyett oly objektíve megállapítható viszonylatokat kell keresnünk, amelyek állandóak és racionális törvények uralma

¹ Ezt a nézetemet már korábban jeleztem egyéb írásaiban; 1. pl. *Marx és Engels válog. művei. II.* Budapest, 1909. 430. 1.

alatt állanak. Ily tulajdonságokkal Marx szerint csak az osztályok bírnak. Ezért a marxi közgazdaságtanban nem az egész népesség, sem az egyének, hanem az osztályok a gazdasági viszonylatok alapjai; és a közgazdasági kategóriákat az osztályok gazdasági viszonyából nyeri.

Így lesznek az osztályok — a történelmi materializmus útján — a marxi szociológiának is alapvető tényei. Ezzel szemben a politikai párt az osztálydetermináltságából kiszakított egyénre alapítja sorsát. A parlamentarizmus lényege a többségi elv; többségre kell törekednie minden pártnak, ha célját el akarja érni. Nem alapíthatja tehát politikáját az osztálytudatra, amely a legegyszerűbb szerkezetű modern társadalomban sem jelenti egymagában a többség uralmát; sőt a legfejlettekben is egyelőre sokszorosán differenciált kisebbségekre támaszkodhatnék csupán. Szükségképen az egyénekhez fordul tehát, nem törődve azzal, hogy tudatuk illuzórius és megbízhatatlan. Mert csak így tehet szert többségre. A „marxista” Bebel a politikai párt lelkéből beszélt, amikor azt felelte az antimilitarista franciáknak: Várjatok, amíg a nyolc millió szavazóból nem három, de öt lesz a miénk. Hogy mit érnek tartós gazdasági viszonylatok által valóságos egységes tudatra nem hozott többségek, a háború megmutatta.

De ha — tovább is Marx szerint — az osztályok a társadalmi harcok és átalakulások hordozói s az osztályt a tudat teszi azzá (s ez a tudat a társadalom gazdasági szerkezete s a társadalmi lélektan szerint szükségképen csak kisebbségeket egyesít), akkor a törvényhozás nem alkalmas azoknak a helyzeteknek a megoldására sem, amelyekben „a társadalom anyagi termelőerői összeütköznek a termelési viszonyokkal, vagy jogi kifejezéssel élve: a tulajdonviszonyokkal”. Szavazással, szótöbbséggel soha még osztályt nem vettek rá a tulajdonviszonyok megváltoztatására. Ezekben a helyzetekben is a többségi elv csődöt mond tehát s ellenkezésbe kerül a marxista szociológia felfogásával a társadalmi átalakulások dinamikájáról. Ha a többség nem lehet, akkor — logikusan — a törvényhozás sem lehet eszközük s így a politikai párt sem. Tehát csak a kisebbség politikai módszere: az erőszak. S ezért a szociáldemokrata párt — mivel élni akar, a maga életét kiélni — nem is vonhatja le a marxi elmélet gyakorlati következtetéseit, mert azokhoz csak a maga holttestén át — visz az út.

Mindezek az összeférhetlenségek csak a marxi szociológia és a parlamentáris elv természetének alapvető különbségeiből fakadnak. Ezeken kívül a részletekben igen sok a logikai ellenmondás, amelyekről itten nem is beszélhetünk. És éppen úgy, amidőn arra szorítkozunk, hogy a marxi elmélet és a politikai gyakorlat közti ezt az alapvető ellenmondást megállapítjuk, nem akarjuk ezzel az elmélet helyességét is rövid úton állítani. Annál kevésbé tehetjük ezt, mert hiszen ha javarészt ki is szakadt már abból a természetellenes viszonylatból, amely mindeddig útjában állt annak, hogy kritikájára és kifejlesztésére a tudomány egyedül illetékes módszereit alkalmazza, akik érzelmi predispozíciók által leginkább vannak arra hivatva — a jelen körülmények nem igen alkalmasok társadalmi elméleteknek

sem felülvizsgálatára, sem felállítására. Ez azonban ne aggaszson minket. Hogy Marx ma lett volna százesztendő, hogy néhány hete harmincöt esztendeje volt, hogy meghalt: mit jelentenek ezek a naptári adatok élete munkájához, mit eddig gyakorolt tudományos és gyakorlati hatásához képest. Azt hisszük, ez a hatás ezután fog csak igazában érvényesülhetni. Addigvárjunk s személyes ünnepén érvényesüljön be a legnagyobb, amit nagy ember emléke adhat az utódoknak: érvényesüljön be a heroikus élete példájával. Ahogy neki magának is be kellett érnie haláláig a tudattal, amellyel Schopenhauer embere vigasztalta magát: „Boldog” élet lehetetlen; a legmagasabb, amit az ember elérhet: heroikus élet. Ilyet él az, aki valamilyen módon és ügyben a valahogy mindenkire jóért fölötté nagy nehézségekkel küzd és végül győz, de amellet jutalma csekély vagy semmi. Akkor végül úgy áll meg, mint Gozzi *Re corvo*-jában a herceg, kővé válva, de nemes tartásban és nagylelkű mozdulattal. Emléke megmarad és mint hőst tisztelik; akarata, melyet fáradtság és munka, balsiker és a világ hálátlansága egy egész életen át öldösött, elalszik a Nirvánában.”

1918 május 5.

Sárközy István: A háborús gazdasági szervezkedés hibái.

A háború alatt csak egy termelőnek szabadna létezni: az államnak. Ha az államnak van jogcíme polgárai élete felett való rendelkezésre, jogcímének kell lenni arra is, hogy az állam összes termelő- és munkaereje, tényezője felett is átvegye a kizárólagos rendelkezést. Ez lenne az állam *teljes szocializálása*; az egyetlen mód, amely a háborús terheket a minimálisra szoríthatja s viselését maximálisan megkönnyítheti.

Ellentétben ezzel minden állam — Magyarország is — a háború alatt is meghagyta magánosok kezében a termelést. Mivel pedig a termelés zavartalansága hadiérdek volt: a termelőket sietett ellátni anyaggal és munkaerővel; amiből egyenesen következett, hogy az abszolút rizikó nélküli termelő (eleget sohase tud termelni; — mindig kevés) nemcsak kivonta magát a hadi- és közszolgálatbeli kötelességek alól, de óriási magán — minden munka- és minden minimális gond nélküli — jövedelemre tett szert ugyanakkor, amidőn az ország egyrésze polgári existenciájától megfosztottan a harctereken vérzett s amidőn az állam által kiutalt (hadköteles) munkás, munkaerejét konjunktúrán kívül, megfelelő ellenszolgáltatás nélkül volt kénytelen rendelkezésére bocsátani.

Az állam ezen csak *igen kismértékbeni* átszervezésének (szocializálásának) megvoltak s megvannak a maga adminisztratív és gazdasági (formai és lényegbeli) hátrányai. És pedig:

A. Adminisztratív nehézségek:

1. A hadsereg és polgári lakosság ellátása nem bonyolódhatott le teljes simasággal, mert a *szükségelt cikkek felbecslése s elosztása* nagy nehézséggel járt.

2. E nehézségek részbeni megszüntetésére kénytelen volt az állam *az árakat maximálni* (illuzóriusnak bizonyult: kedvezett a termelőknek, csempészésre, abnormis árfelhajtásra vezetett, hátrányára volt a fogyasztók nagy részének).

3. Az ármaximálásokkal *parallel centrális szerveket* (az úgynevezett központokat) létesíteni, melyek adminisztrálása rengeteg egyént vont el a hadiszolgálat alól s a visszaélések igen bő forrását teremtette meg.

4. A rekvirálás s a központok létesítése dacára nem gondoskodott a kormány a megfelelő szétosztás lebonyolításáról. A fogyasztó közönségnek kellett rengeteg gyötrődés után rájönni a szétosztás egyik módjára: az úgynevezett *beszerzési csoportok létesítésére*. Ezzel azonban, mint az üzletek előtt való ácsorgás szomorú jelensége mutatja, koránt sincs megoldva a szétosztás problémája.

Mindezen adminisztratív intézkedések dacára sem javultak a polgári lakosság létfenntartási körülményei. Jellemző ugyanis a mai (félíg szocializált) helyzetre, hogy míg az állam napi (átlag) 5 koronával élelmezi katonaegyéneit s 22 koronáért bocsát a részükre 1 méter posztót; 12—15 koronáért 1 kilogramm talpbőrt; 35 koronáért egy pár erős, masszív cipőt, addig a polgári lakosság vagy egyáltalán nem jut e cikkekhez, vagy ha igen, a húsnak, zsírnak kilogrammját 8—30 koronával fizeti; a talpbőr kilogrammját, a posztó méterjét jóval 100 koronán felül, a legsilányabb cipő párját pedig 100—300 koronáért szerzheti csak be.

B. Gazdasági hátrányok.

1. Mivel az állam nem sajátította ki teljesen az ország termelő- és munkaerejét: *megdrágította saját termelését, a háború adminisztrálását*. Magánfelektől, termelőktől, szállítóktól vesz át mindent, akiknek így a munkaerő s anyag biztosításán kívül nagy üzleti nyereséget is juttat.

2. Az állam, mivel így a termelést nem vette a kezébe, az ország piacán, mint a legnagyobb vásárló szerepel. *Vásárlásai* (a katonák zsoldján és fizetésén kívül) *következtében rengeteg papírpénz kerül forgalomba*.

3. Első a hadsereg. És épp e hadiszükségletek miatt vannak a polgári lakosság ellátása körül állandó nehézségek, fejlődik ki nagy kereslet, versengés a létszükségleti cikkek körül, éretnek el (a maximálás dacára) nagyobb és nagyobb árak.

4. Mindezeknek pedig egyenes következménye a pénz vásárló erejének csökkenése, *ami a valutaromlásnak egyik kézenfekvő oka*.

Utólagos korrekció: palliatív kezelés.

Teljesen szocializált termelés mellett hadikölcsön felvételének szüksége nem következett volna be. Jelenlegi esetben azonban mellőzhetetlen és pedig nem azért, mert az államnak ily természetű anyagi támogatásra lenne szüksége (mire való volna akkor a bankoprés!), hanem a forgalomba jutó nagymennyiségű papírpénz felszívására, a „drágaság csökkentésére”. (Ez szintén téves megokolása a drágaságnak. A mai *magántermelési keretben* a sok papírpénz csak *lehetővé teszi* az árak

gyors emelkedését, valójában pedig azért drágul minden szükségleti cikk, mert *kevés, illetve zavarok vannak az állam elosztó munkájában*. Hogy mennyire így van, bizonyosága ennek a vidék nagy *cserekereskedése*, amely mellett bizonyos cikkek *semmi pénzért* nem kaphatók, ellenben egy félliter petróleumért, 1 kilogramm cukorért válogathatunk mindenben. Szeged környékén 1 liter petróleumért 1 kilogramm zsírt vagy szalonnát adnak a falusiak. Ha számba vesszük a petróleum bolti árát, igen olcsónak fogjuk találni a szalonnát, noha egyébként átlag 30 koronájáért adják kilogrammonként.)

Lényegileg a hadikölcsön nem egyéb, mint: az állami vásárlások s ellenszolgáltatások (fizetés stb.) során forgalomba került pénznek kötvények (ígérvények) ellenében való visszaszolgáltatása az államnak; másszóval ezzel ugyanoda akar jutni az állam, ahol lenne akkor, ha a szállítókat s szolgáltatókat nem készpénzzel elégítette volna ki, hanem *a hitelükkel operált volna*, vagyis: az ármaximálás, központok, beszerzési csoportok, élelmezési minisztérium, haditermény stb. létesítése mellett a hadikölcsönökkel való operáció a félintézkedések sorozatát képezik s *korrigálási igyekezetei az alaphibának*, melyet akkor követett el az állam, amikor — *a hosszú háborúra való kilátás pillanatában* — nem szocializálta teljesen a termelést, nem tette rá a kezét minden termelő erőre (nem sorozott be mindenkit katonának, akik így, az államnak dolgozván, hadseregszerű ellátásban — élelem, ruha, cipő, lakás — részesülhettek volna) és eszközre (a földre, bányákra, gyárokra stb.), miként a polgárok egy részének életére s az orvosok nagy részének munkájára.

A nem teljes szocializálás következménye.

A Magyarországot illető hadikiadást (egyéb, nagyrészt pénzzel meg nem mérhető értékvesztésen, áldozatokon kívül) kb. ma vagy 20—25 milliárdra tehetjük. Ennek évi kamata (5%-kal) 1, illetve 1,25 milliárd volna. Természetesen a háború utáni békeberendezkedések, produktív befektetések céljaira is tekintélyes összegeket kell a budgetbe felvenni. A békét hozó kormánynak lesz a hivatása és kötelessége megnyitni az ország részére azon erőforrásokat (iparosodás, mezőgazdasági többtermelés stb.), amelyekre támaszkodni fog a háború utáni állambudget nagy súlya. Itt csak azt jegyezzük meg: mennyire egyszerűbb lett volna a békekorszakra való áttérés, ha teljesen szocializált államképen folytattuk volna le a háborúkat. Jelenleg a hadikiadások nagy része magántermelők, szállítók kezeibe folyt, tehát *az ország, illetve adminisztrálója a kormány kincstára óriási hadikiadások összegével van ugyanakkor megterhelve, amikor az ország egy része, a magántermelők óriási háborús jövedelemre, vagyonra tettek szert*. Teljes szocializálás esetén e kiadások nagy részét — melyek *a magánosok kezén mint vagyon, az állam oldalán mint adósság szerepelnek ma* — az ország népe, az államkincstár megtakaríthatta volna: *ennyivel kevesebbe került volna a háború „állami, saját üzem mellett”*. Ami másszóval ezt jelentené: már a háború alatt, a háború folytatásával egyidejűleg törlesztődhetek volna a hadikiadások s ezen törlesztésben már a háborús termelés, szolgáltatás során kivette volna mindenki *automatikusan* részét és pedig igazsá-

gosan: *vagyoni erejéhez s szolgáltatási képességéhez mérten.* Így lett volna a legigazságosabban keresztülvihető a teherelosztás, közadózás, így lehetett volna csak elérni, hogy az, aki a harctéren vérzik, egyéb áldozathozattól lehetőleg megkíméltessek (a mai viszonyok mellett a békekorszak terhei ezeket fogják elsősorban sújtani: szervezetük törődöttsége mellett vagyoni állapotuk szintén előreláthatólag a legrendezetlenebb lesz s az állami terhekhez az átlagos kulcs szerint kell nekik is hozzájárulni), így lett volna csak egyedül elérhető, *hogy a vagyonos, a gazdag, a földbirtokos, a tőkepénzes háborúskockán forgó értékeivel, anyagi erejével s képességeivel arányban vegye ki részét a győzelmes háborúért hozandó áldozatok sorából.*

A radikális jóvátevés, illetve — kibontakozás.

Az osztó igazság az lenne, hogy a hadikiadások terheit elsősorban azok viseljék, akik háború alatti hadi jövedelmekben részesültek, akiknek magánpénztárába folyt be a hadügyi kiadások nagy része. Ismételjük adminisztratívra is a legegyszerűbb lett volna a szocializálás útján automatikusan elosztani a háború terheit, azonban, ha kell az utólagos reparálás, jóvátétel érzékenyebb s nehezebben keresztülvihető munkájától sem szabad visszariadni. Az elv és cél világos: *a háború alatt keletkezett vagyonok, vagyontöbbletek viseljék a háború utólagos terheinek a súlyát.* Nehézségekkel csak e vagyonok, e vagyongyarapodások megállapítása járhatna. E nehézségek azonban csak látszólagosak: az ingatlan vagyonsváltás mindenkor kimutatható. Egyéb vagyon, vagy hadikölcsönkötvényben vagy betétek alakjában fekszik. Az ingatlan vagyonok és vagyongyarapodások, valamint a különböző mozgó tőkék, amennyiben háborús eredetük kimutatható (a húszezer koronán felüli betétek és kölcsönkötvények egészen bátran annak vehetők) legalább 80%-ig megadóztatandók volnának. Még így is mindig előkelők és gavallérok lennének a háborús plutokráciával szemben, ha meggondoljuk: *e vagyonok tulajdonosai legnagyobbbrészt nem teljesítettek harctéri szolgálatot, a könnyen szerzett pénzen a háború alatt gond nélkül, fejedelmi életet folytattak, pazarlóan költöttek s mindezek után és ezek dacára, vagyonuk 20%-ának élvezetében továbbra is meghagyjuk őket.*

Minden osztályérdektől s osztályelőítéllettől menten objektíve mérlegelve a békével beköszöntő gazdasági nehézségeket, melyek fő részét a hadiköltségek terhei fogják képviselni s komolyan számolva a nagy érdekekkel, melyek az ország gazdasági helyzetéhez, megerősödéséhez fűződnek, minden morális politikusnak s nemzetgazdának akceptálni kell a békés kibontakozás általunk fentebb vázolt gazdasági kiinduló pontja *elvi helyességét.* Sajnos Magyarországon, ahol gondolni sem mertek a háborús terhek *nyombani egyenletes s arányos elosztására* (szocializálás), bizonyára a hadikiadások terhének utólagos fedezését másképp el sem tudják képzelni, mint a szolgáltatás, az áthárítás legegyszerűbb mechanizmusa, a fogyasztási adók emelése, újak bevezetése által. Előre megjósolhatjuk azonban, hogy minden ily kisded kísérletezés, nivótlan fináncpolitika csődöt fog mondani s a békével beköszöntő nagyszabású igények, melyek *a lét vagy nemlét kérdését fogják érthető alakban*

előtérbe tolni, belátásra fogják kényszeríteni mindazokat, akik a régi gazdasági és politikai törekvések igazsága alól kibontakozni még esetleg nem voltak képesek.

Benedek Marcell: A pap, a dzsentri meg a paraszt.¹

Móricz Zsigmond regénye² keretét az a témát választja: hogyan ábrándul ki hivatásából, hogyan válik közönséges emberré, hogyan undorodik meg végül önmagától s az egész világtól egy naiv, ideális ábrándokkal teli fiatal kálvinista pap. A regény hőse a parasztkomizság és a misztikus dzsentrihatalom malomkövei közt őrlődik meg. Szerencséjére meghal, mikor belátta, hogy hiába akarna más lenni, mint a többiek. *Ember* ő is — és az *ember* szó siváran pesszimista jelentést kap, mire a regény befejeződik.

Móricz Zsigmond temperamentuma — az a temperamentum, amelyen keresztül a naturalista recept szerint „az élet egy szelét” nézni kell — mindig emlékeztetett Zolára. A *Fáklya* is erősen érezteti ezt a rokonságot. Nem tudom, Móricz mennyire ismeri és főként: mennyire kedveli a Rougon-Macquart-ciklus Zoláját, de hibáiban és erényeiben annyira rokon vele, mintha nem is telt volna el idestova negyven év a naturalizmus virágkora óta. A nyers szavak sokszor szükségtelen, sőt megokolatlan használata valamikor forradalom volt, érthető túlzás. Ma — ennek a forradalomnak eredményeképpen — mindent el szabad mondani. Tehát fölösleges a fiatal papnak, mikor a kis tanítónőre, ártatlan szerelmére gondol, ilyen szavakat adni a szájába: „bűdös kis angyalom, édes kis szagosom”. Bizonyos undorító természeti processzusok — bármily virtuóz — leírása sem annyira modern, mint inkább a naturalizmus „csak azért is!” korszakára emlékeztető dolog.

A naturalista temperamentum érzik az emberábrázolás pesszimizmusában. A *Fáklya*-ban Móricz csak a sötét, komisz oldalát rajzolja az embernek. Hogy ez az egyoldalúság a szociális témának mennyiben válik kárára, azt később bővebben meglátjuk; — irodalmi szempontból most csak ennyit: Zola — az Evangéliumok, vagy az *Alom* Zolája — lapossá, unalmassá vált, mihelyt optimista akart lenni — Móricz Zsigmond gazdagabb lélek Zolánál és tudja rajzolni a világos oldalakat is, más műveiben; van humora, mely be tudja ragyogni az emberi hibákat, gyöngeségeket is miért tépi ki ebben a regényében tulajdon egyénisége értékesebbik felét?

A naturalizmus — mint Zolában — Móriczban is jó adag leküzdhetetlen romantikával keveredik. Ez egyáltalán nem baj, míg az író megelegszik legszebb, legművészebb hivatásával: hogy meséljen, rajzoljon. Bajjává válik, mikor — romantika és natura-

¹ Csak az érdekes fejtegetések Móricz Zsigmond nagyjelentőségű munkájának elsősorban társadalmi hátterére mutatnak rá. A szorosan vett művészi problémájára épp azért még visszatérünk.

A szerk.

² *A fáklya*. II. kiadás. Budapest: Légrády Testv., 1918. 350 l.

lizmus közös betegsége ez! — alakjait szimbólumok gyanánt lépteti fel, az események jelentőségét ennek megfelelően általános érvényűvé emeli és szociális vagy világfelfogásbeli következtetéseket von le vagy vonat le az olvasóval.

Victor Hugo *Angelo*-jában fantasztikus történések, meglepő jellemalakulások közt mutat be egy úriasszonyt meg egy courtesane-t. Az előszóból megdöbbenve értesülünk, hogy ezek ketten az úriasszonyt, a courtesane-t és együtt: az asszonyt képviselik. Zolánál csak az ábrázolás módja változott, a szimbolizáló hajlandóság ugyanekkorra. Ezek a szimbólumok gyönyörűek és értékesek, ha egy mozzanatra, egy egyszerű jelenségre vonatkoznak. (A *Germinal* bányalova!) De lehetetlen a szimbolikus értéket egy romantikusan színezett alaknak és véletlen történések sorozatának megadni.

Az írónak szuverén joga olyan hőst választani, amelyet akar. Ha Móricz egyszerűen Matolcsy Miklós történetét akarná elmesélni, mint közönség legfeljebb azt mondhatnám: a legnagyobb szerűbben megírva is kevésbé érdekel ez a fiatalember, aki az első összecsapásban elbukik és 350 oldalon keresztül körülbelül egy szinten vergődik és vonszolja magát. De Matolcsy Miklós a maga szociális hivatását megértő, az átlagnál tudósabb, gondolkozóbb fiatal pap, akit Móricz a maga szociális, sőt vallási gondolatainak szócsövéül is használ; benne tehát nyilván nem a hitvány, gyöngé semmi-ember méltó bukását akarta rajzolni, hanem minden ideális, emelkedett törekvés szükségszerű lealjasodását a „magyar ugaron”.

Nos, ez az, ami lehet igaz, de amit nem lehet egy Matolcsy Miklós sorsával bizonyítani. Először az alak gyengesége, másodsor a környezet rajzának egyoldalúsága, harmadszor a mese-motívumok romantikus volta miatt.

Hány területen lenne alkalma Matolcsy Miklósnak a maga hivatását teljesíteni! Hogy benne van egy kálvinista pap a mai magyar falu egész gazdasági, szociális és politikai életében! Ott ül a község házában, az iskolaszékben vagy gondnokságban, természetesen a presbitériumban, a fogyasztási szövetkezetben, sokszor a helyi takarékbán, még biztosítási ügynökséggel is foglalkozik ... Képviselőválasztáskor, ha akarja, nagy szava van. Megházasodik, amint az eklézsiáját megkapja és gazdálkodik az eklézsia földjén. Ez az átlagos kálvinista pap elfoglaltsága a szorosan vett egyházi teendőknél kívül. Nem lehet herének tartani; a legtöbb nem is restelli megfogni a villa nyelét.

Mármint: Matolcsy Miklóst a falujába érkezése másodnapján súlyos csalódás és egyben anyagi csapás éri. Kiderül, hogy a ravasz parasztok az ő félesztendei fizetését itták el az ünnepléses fogadtatáson. (Nota bene: lehet, hogy Móricz látott ilyen esetet, de tagadom, hogy tipikus lenne. Irodalomban talán unalmas már a paraszt gavallérsága, de a valóságban: képviselőjelölttel tud ilyen komisz lenni, pappal nem.) Ez az egy csalódás elég Matolcsy Miklósnak. Semmiféle területen meg nem próbál többé a néphez közel jutni, vele élni. Ez a téma egyszerűen el van ejtve. A népből nem is látunk meg ebben a regényben többet, mint az első fejezetben: kapzsiságot, ravaszságot, az úrral szemben érzett bizalmatlanságot. Ezt az utóbbit megérti és meg is

magyarázza Móricz, de a többi, az igazán ellenszenves vonásokat, minden enyhítő körülmény nélkül hagyja. *Ez* a nép valóban nem érdemel jobb gazdákat, mint amilyenek a nyakán ülnek. Ezt akarta mondani Móricz: Nem hiszem; ugyanebben a regényben a népjogok hívének látjuk. Nehogy félreértessem: nem a paraszt idealizálását kívánom én vissza és tudom, hogy lehet az általános választójog híve az is, aki igen jól látja az évezreden át elnyomott parasztság minden hibáját. De csak a rosszat mutatni meg egy regényben annyit jelent, hogy az író nem is lát egyebet, mint rosszat, pusztulásra méltót. Zola a *Föld*-ben (még a legélesebb szemű ironikus, Anatole France kritikája szerint is) kegyetlenül megrágalmazta azt a francia parasztot, akitől az *Összeomlás* utolsó mondata szerint egész Franciaország újratemtését várja. Nem ugyanebbe az ellenmondásba keverte Móriczot is a pesszimista világfelfogás, a túlzó naturalizmust

Íme: Móricz papját, bár így akarja beállítani, nem ismerhetjük el *a* papnak, parasztját *a* parasztnak. És a dzsenti?

A regény legkitűnőbbben elgondolt és sok részletben pompásan ki is fejezett témája az, amit a *dzsenti misztikus erejének* neveznék el. Valóban, nézzünk körül: a dzsentrit emberöltő óta siratja egy szentimentális irodalom, a dzsentrit ártalmatlan lumpoknak, naiv nagyzóknak hiszik Herczeg és Mikszáth olvasói... és az elsiratott dzsenti, a pezsgőző bácskai, a svihák sárosi mellett nem látja senki azt, ami mai napig épségben van, ráfekszik az országgyűlésre, a megyére, a községre — a dzsenti misztikus erejét, azt az egész apparátust, amely még mindig „hát ki volna úr más széles e határban?” kiáltással tart össze a legtermészetesebb magátólértékdéssel, mindenki ellen, aki nem közé való, legyen polgár vagy paraszt, legyen bár szó társadalmi érintkezésről, állásról, üzletről. Földbirtok nélkül is hatalmas erő ez — hát még ahol legalább egy birtok romjai állanak mögötte! Ott nincs törvény, amit ki ne lehetne játszani, nincs személyes szabadság, amin erőszakot nem lehetne elkövetni.

Ezt a misztikus erőt egynémely nyilvánulásában nagy-szerűen megérezte Móricz. De itt is elkövette azt a hibát, hogy Ardaynak, az „úrnak” kitűnő figurája köré egy valószínűtlen romantikus történetet kerekített. Megint olyasmit, ami megtörténhetett egyszer, mint a fábiánfalvi papválasztás — de nem illik ahhoz a szimbolikus alakhoz, az úrhoz, akit megrajzolt. Ez az egész viszony egy papnéval ... a leány halála, utolsó akarata ... az öreg papné feleségülkérése ... nem, ez túlságosan fantasztikus egy naturalista regényben.

Mindent összevéve: a *Fáklya*-ban nem tudom megtalálni az egész Móricz Zsigmondot és — a fél Móricz Zsigmond nem tudta kifejezni azt, amit az egész akart. A pap, a paraszt és a dzsenti egymáshoz való viszonyának, egy nagy és komplikált társadalmi probléma megvilágításának indul a regény, de sem a pap, sem a paraszt, sem a dzsenti nincs azzal az objektivitással, a típusnak azzal a meggyőző erejével rajzolva, ami ehhez szükséges volna. Hogy utolsó sorát idézzem: „elvégeztetett: de semmi sem tisztázott.”

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A nemzetek önrendelkezési joga és a magyarok.

E cím alatt egy „magyarországi délszláv” nemrég érdekes és ha nem is eredményeiben, de tüneti jelentőségében tanulmányos brosrát adott ki.¹

A szerző szerint e világháború világos eredménye, hogy a nemzetek önrendelkezési jogának elismerése alapfeltétele a jövőbeli békének és a jövő fejlődésnek. Ezt azonban a magyarok elismerni nem akarják, ők a háborúból mit sem tanultak. A magyarokban kiirthatatlan önhittség van, mint ezt a „magyarok istene” és a „tót nem ember”-féle mondások is mutatják. Minthogy kultúrájuk felsőbbiségével nem hódíthatnak, mert hisz a nem-magyar kultúrák magasabb vagy legrosszabb esetben is épp oly magas színvonalat képviselnek, mint a magyar kultúra, egy fegyverük van csak: az erőszak. Hogy a magyar felsőbbiséget minden áron fenn kell tartani, ebben minden magyar egyetért, amint azt a választójog újabb története mutatja. A magyarok — pártkülönség nélkül — *junctim*-ot csinálnak a választójog kiterjesztése és a felsőbbiség megtartása közt és csak azon vitatkoznak, hogy a Tisza-féle választójog jelenti-e nagyobb biztosítékát ennek vagy a Vázsonyi-féle. Minden ellenvetésre a nemzetiségi törvényre való hivatkozással felelnek, mely eléggé liberális volna, de soha végre nem hajtották. A mai magyar politikusok közül Deák, Eötvös, Irányi és Mocsáry eszméinek egyetlen következetes híve van, Jászi Oszkár, ki a legnépszerűlenebb eszme, a nemzetiségi egyenjogúságnak harcosa Magyarországon. Jászi azt hiszi, hogy Magyarország demokratizálásából önként következnek a nemzetiségi elv győzelme a közigazgatásban, bírászkodásban és iskolában. A demokratizált Magyarország többet nyújthatna a tótoknak és románoknak, mint Csehország és Románia. Azonban milyenek Jászinak és a demokráciának kilátásai”? Jászi teljesen egyedül álló doktriner, sőt saját pártjában, a radikális pártban is csak ő akarja a nemzetiségek egyenjogúsítását, a többiek csak tűrik ezt a propagandát. A gyakorlati életre e politikának még annyi hatása sem volt, hogy bármely megyegyűlésen akár csak egy magyar is valaha szembeszállt volna a sovinsztákkal. A magyarok uralkodó szerepre törnek a Monarchiában, elsősorban a külpolitikában (a háborút is Tisza csinálta), a demokráciának azonban legkevésbéen hívei. Erre az első lépés az általános választójog volna. Már negyedszer történt kormányalakulás e programmal, anélkül, hogy a választójog dolgában valami is történt volna. De kinek is kell ez! Tiszának nem, az Andrássy-

¹ *Samoodredjenje naroda i Magjari.* Napisao: *Jugoslaven iz Ugarske.* Zagreb: Hrvatske tiskara (1918). 40 l.

Apponyi-pártnak szintén nem, csak taktikai okból veszi jel-szólul. Károlyi akarja, de pártjában sokan nem őszinte hívei, a néppártban pedig még rosszabbul áll a dolog. Maradna egy-néhány demokrata, kisparasztpárti és egy keresztényszociális. A parlamenten kívül Jászi és a szocialisták választójogosok. De a szocialisták a túlnyomólag agrár országban gyengék. Jászi hívei pedig a zsidó intellektuek közül toborzódnak, ami természetes oly országban, hol a független értelmiség fele zsidó. Az igazi magyarok tudni sem akarnak e reformról. Vagyis: Magyarország demokratizálása nagyon problematikus dolog. Azonban feltéve, hogy bekövetkeznék, igaz-e, amit Jászi állít, hogy tudniillik ebből önként következnek a nemzetiségi kérdés megoldása? Egyáltalában nem. Mert igazi egyenjogúságról Jászi sem akar tudni. A területi centralizálás (világosabban szólva: az ország területi egysége) változatlan maradna, a magyar hegemonia és annak külső jele, a magyar államnelyv, nem különben. Ezen csak egy orvosság segít: elismerni a nemzetek önrendelkezési jogát, amiből a Magyarország déli és nyugati részében lakó délszlávokra nézve egy egységes, független és szabad délszláv államhoz való csatlakozás következnek.

* * *

Nagyjában véve ezeket mondja a szerző, ki magyar dolgok tekintetében jólétesültnek látszik, általában jól ír és kétségtelen túlzásai dacára is van benne tárgyilagosságra való törekvés. Különösen az utóbbi körülményért bizonyára érdemes arra, hogy mint a délszláv eszméknek képviselője magyar részről is figyelmet és választ nyerjen.

Ami a nemzetek önrendelkezési jogát illeti, ebben teljesen egyetértünk a szerzővel, mindenféle megszorítás nélkül. Annak kimondása azonban, hogy egész országrészek hovatartozása felől annak többségben levő idegennyelvű lakossága döntsön, oly elv, mely természetesen sokkal több akadályra talál abban az országban, mely ez elv által területében veszíthet, mint abban, mely általa csak nyerhet. Ha tehát például a magyarok és a nemzetiségek nemzeti érzelme teljesen egyformán erős, ebből éppen nem következik, hogy a nemzetek önrendelkezési joga tekintetében egyformán fognak viselkedni. Mert általa a magyarok csak veszíthetnek, a nemzetiségek csak nyerhetnek, természetesen a hagyományos területi ideológia nyelvén szólva. Józan ész szerint tehát csakis az várható, hogy ez az elv magyar részen nagy akadályokra talál. Általában semmi sem szól amellett, mintha a magyarokban valami született sovinizmus volna. Minden nép önmagáról jobb véleménnyel van, mint az idegenekről, így tehát az idézett magyar szólam a tótról mitsem bizonyít. Egyébként e szólamot így egymagában sohasem használják, hanem mindig ebben az összefüggésben: krumpli nem étel, tót nem ember, ami természetesen másképen, tréfásan hangzik, bár — és ezt vitatkozás nélkül koncedáljuk — nyers, barbár tréfa-ként. De mely népnél nincs ily féle túltengése az önérzetnek?² Bármily

² Ha a szerző történetesen bánági szerb, talán nem ismeretlen előtte ez a gyakran hallható román közmondás: *Col verde și*

különösnek is hangzik ez talán a nemzetiségiek előtt, de csak első hallomásra, tény az, hogy a sovinizmus náluk erősebb, mint a magyaroknál. Sajátságos tévedésben vannak e tekintetben. Például a szerző nyilván azt képzei, hogy a sovinizmus ellen harcol, amikor a magyar sovinizmus ellen ír. Az ilyen harcot azonban otthon kezdi az ember. Nincs tudomásom róla, hogy volna oly horvát vagy szerb újság, mely a horvát vagy szerb sovinizmus ellen írna. Nekünk ellenben vannak oly napilapjaink és folyóirataink, melyek következetesen küzdenek a magyar, tehát a saját sovinizmusunk ellen. Csak az idegen sovinizmus ellen küzdeni természetesen annyi, mint a saját sovinizmust erősíteni. Érthetőnek és természetesenek találjuk, hogy a nem-magyar kultúra, anyagi gyengeségénél fogva még nem érte el azt a fokot és nagyon örülnénk, ha versenyre kelnének velünk e téren, ez csak könnyítené a közeledést. Ami a műveltségben való felsőbbiséget illeti, attól tartok, ebben is tévedésben van a szerző. Nem arról akarok beszélni, hogy kinek vannak kiválóbb tudósai és művészei, mert az ily vitában csaknem lehetetlenség az exakt összemérés. Tudom azt is, hogy itt kivált a szerbeknek nincs okuk félniök az összehasonlítástól és tartózkodás nélkül elismerem, hogy például Cvijič vagy Skerlić neveinél jobbakat a maguk szakmájában nálunk nem találhatni. Azonban csak nem tagadhatja a szerző, hogy — természetesen a német kivételével — bármely magyarországi nyelv sem nyújt annyi ismerethez utat, mint a magyar. Ennek magyarázata, hogy egyelőre sokkal több magyar iskola és könyv van, mint nem-magyar.

Amit a szerző a választójogról mond, az sajnos, részleteiben is oly igaz, hogy nincs rá mit válaszolni. Azonban a Jászi elleni polémiaiban nagy ellentmondás van. A szerző oly világosan látja, sőt talán túlbecsüli Magyarország demokratizálásának nehézségeit és mégis kevesli Jászi nemzetiségi programját. Egyrészt doktrinéséget vet szemére és megállapítja róla, hogy teljesen elszigetelten áll, másrészt azt kívánná tőle, hogy legyen még doktrinéőbb és próbáljon egy oly programot megvalósítani, melynek keresztülvitele a szerző véleménye szerint is teljes képtelenség. És most azt kérjük a szerzőtől: Hogy képzei hát ő keresztülvihetőnek a nemzetek önrendelkezési jogát? Mert erről egy szót sem szól. Minthogy a magyarok kezében van a hatalom, mint a szerző is állítja, hacsak az entente győzelmére nem számít, erre az egyetlen út a politikai harc, oly módon, hogy a nemzetiségiek a magyar sovinizmusk ellen szövetséget keresnek a nem-sovinizta magyarokkal, kik a maguk részéről terjeszteni igyekeznek azt az igazságot, hogy a nemzetiségek szabad fejlődése a magyarság érdekeit nem sérti, sőt előmozdítja. Vagy talán tud a szerző más utat? Álljon elő vele. A józan ész ügye nálunk és remélhetőleg a délszlávoknál sem áll oly rosszul, hogy e kérdésben kölcsönös meggyőzésről egyáltalában ne lehetne szó. *B. R.*

Sirb cu minte (zöld ló és okos szerb; t. i. nincsi). Csak nem akar ebből a románoknak velükszületett és gyógyíthatatlan önhittségére következtetni.

Az orosz forradalom földtörvénye.

Az orosz alkotmány gyűlés, amely január 18-án ült össze és amelyet a kormány másnap feloszlatozott, rögtön megnyitása után a következő törvényt fogadta el:

1. A föld és telek fölötti tulajdon az orosz köztársaság területén ezennel mindenkorra megszüntetettik.

2. Minden az orosz köztársaság területén levő föld, bányakincseivel, erdőségeivel, vizeivel együtt a nép tulajdonába megy át.

3. Az összes földterületek, bányászati kincsek, erdőségek és vizek fölötti rendelkezési jog a köztársaságé, mely azt a központi kormány és önkormányzati szervei révén, a jelen törvény határozatai által megállapított értelemben gyakorolja.

4. Az orosz köztársaság azon területei, melyek közjogi önkormányzattal rendelkeznek, föld és telek fölötti jogukat jelen törvény alapján és a federációs alkotmánnyal összhangban valósítják meg.

5. A kormányhatalomnak és az önkormányzat szerveinek a földterületeket, bányakincseket, erdőségeket és vizeket illetőleg következő feladatai vannak: *a)* oly körülmények létesítése, melyek az ország természetes gazdagságának legjobb felhasználását teszik lehetővé és a termelőképességet legmagasabb elérhető fokára emelik; *b)* a természetes gazdagság igazságos felosztása a népesség közt.

6. Magánszemélyeknek és intézményeknek földre és telekre, úgymint bányakincsekre, erdőségekre és vizekre irányuló jogai kizárólag használatjogi természetűek lehetnek.

7. Földnek és teleknek, valamint a bányakincseknek, erdőségeknek és vizeknek hasznélvezője az orosz köztársaság bármely polgára lehet, nemzetiségi és felekezeti különbség nélkül, valamint szövetkezetek és az állami és községi intézmények is.

8. A hasznélvezők földjoga jelen törvény rendelkezései szerint szerezhető meg, gyakorolható és megszüntethető.

9. A jelenleg magánszemélyek és szövetkezetek által gyakorolt föld- és telek jogi igények megszüntetettnek, amennyiben jelen törvénnyel ellentétbe kerülnek.

10. Azon földterületek, bányakincsek, erdőségek, vizek ki-sajátítása, melyek jelenleg magánjogi vagy egyéb dolog jogi alapon magánszemélyek, szövetkezetek és egyéb intézmények tulajdonát képezik, valamint azoknak a nép birtokába való átszár-maztatása kártalanítás nélkül megy végbe.

Osztrák-német irredenta.

Nagy feltűnést keltettek még a cenzúra által erősen meg-rövidített formájukban is azok a heves, a szenvedély tüztől szinte izzó nyilatkozatok, melyeket a tiroli és az északcsehországi németek képviselői tettek s melyekben nemcsak a német birodalomhoz való szövetségi hűségüket hangsúlyozták, hanem az óriási ellátási nehézségek közepette a német birodalom támogatását kérték s annak szükségét hangoztatták, hogy az osztrák tiroli és csehországi német vidékeket közigazgatásilag a német

birodalombeliekhez kell csatolni, mert csak ilyen megoldástól remél az éhező népesség orvoslást. Ezen nyilatkozatoknak politikai és nemzetiségi éle egyes kifejezésekben és a sorok között világosan kiütközött, bár voltaképp csak az ellátási problémával foglalkoztak. Nem lehet kétséges, hogy a háborús gazdálkodás keservei az áldatlan osztrák nemzetiségi viszonyokat még sokkal jobban kiélezték. Minden egyes nép a másik által érzi magát szorongatottnak, a másik rosszindulata által kiéleztetettnek. A németek a csehek, a csehek a magyarok, az olaszok a németek s a délszlávok a többi ellen panaszkodnak.

Ez a jelenség nemcsak politikai szempontból fontos, de elméletileg is nagyon érdekes. Mutatja, hogy a háborús gazdálkodás, a szabad forgalom megakasztásának, a kényszerű ármegállapításának és requirálásának a rendszere, mely voltaképp semmi egyéb, mint a gazdasági élet feudális formáihoz való visszatérés, a nemzetiségi kérdés terén is középkori eredményekre vezet: a fajok, a nemzetek, az apró területek közötti bizalmatlansághoz és gyűlölethez. Erre az összefüggésre legutóbb egy német közgazda: Georg Wilhelm *Schiele* nagy meggyőző erővel figyelmeztetett igen érdekes és értékes kutatásában, melyekben kimutatta, hogy a szabad verseny kiküszöbölésének rendszere az egész vonalon csődöt mondott s hogy a dugárúkereskedelem nélkül Németország már rég bankrott volna.

Schielenek a nemzetiségi kérdésre vonatkozó kitűnő megállapításai így hangzanak:

„Ha már egy olyan nemzetileg egységes s hazafias szellemtől egyformán átitatott népben, mint a német, ennek a rendszernek bomlasztó hatása van, mennyivel inkább kell ennek *egy olyan országban, mint Ausztria-Magyarország* kifejezésre jutnia. Ha már Keletelbia és Nyugatelbia, Észak-Németország és Bajorország között lehangoltságok és szemrehányások keletkeznek ezen gazdasági rendszer következtében, *mennyivel inkább Cizlajtánia és Transzlajtánia között* Ha már a német parasztok a német városokkal szemben összetartanak, mert a városi ügyetlen birodalmi kormányzattal szemben bizalmatlanok, rossz néven lehet-e akkor a magyaroktól venni, ha ebben a háborús nyomorúságban először magukra gondolnak s csak azután Bécsre? De éppenséggel életveszélyes hatású lesz ez a rendszer Ausztriára magára, ahol a városi és a falusi népességet, *a németet és a csehet* súlyos nemzeti gyűlölet választja el. Itt a nyilvános gazdálkodás ereje még inkább csődöt fog mondani az árú elérésében. Teljesen el akarunk tekinteni attól, hogy ehhez a rendszerhez az egész népnek magas iskolai műveltsége szükséges; analfabéta népeknél az sosem fog működni. *De itt még több hiányzik, itt maga a jóindulat hiányzik.* Itt az ilyen rendszernek egyenesen életveszélyesen kell hatnia az élelemre szoruló városi népességet illetőleg. Németországban ez a rendszer *a nagy városok kiéleztetését* jelenti a gazdasági összefüggések nemismerése folytán. Ausztriában többet jelent, nevezetesen *éhségblokádot* a népek között. Ezzel szemben a régi kereskedelem, mely ember és ember között folyt le, bebizonyította, hogy még ilyen nemzeti ellenségeskedéseket is le tud győzni és a szabad, magas árnak óriási mozgató ereje van, mely a legnehezebb körülmények között is képes az árút előteremteni.”

Az orosz szfinx.

A breszt-litowszki béke óta úgyszólván mit sem tudunk Oroszországról. Hírek nagyon gyéren érkeznek s értesüléseink hitelességéhez nagyon sok szó fér. Két tény azonban világosan látunk: dacára a béke által hirdetett baráti viszonynak, a központi hatalmak és Oroszország között a békés gazdasági és forgalmi érintkezés nem indult meg s hadifoglyaink túlnyomó többsége még nem tért vissza. Ha Magyarországon komoly, népies közvélemény volna, orosz hadifoglyaink visszatérésének kérdése volna a legfontosabb probléma. Ma jóformán senki sem beszél róla s hivatalos köreink legfőbb gondja az, hogy a hazatérőket erkölcsi vesztégzár alá helyezték.

Ha így oroszországi foglyaink nagy tömegéről semmi hír, másrészt tudjuk, hogy rendkívül sok a baj azokkal a tartományokkal, melyek u. n. önrendelkezési jogukat a breszt-litowszki békével visszanyerték. Különösen Finnországban és Ukrajnában állandó és elkeseredett harcok folynak. A tulajdonképeni Oroszországból is olyan hírek érkeznek a semleges sajtóba, melyek nagy átalakulásra mutatnak. Úgylátszik, hogy Lenin intranzigens kommunista programját nagyon letompította s a szabadelvű burzsoázia köreivel lépett érintkezésbe. Majd másutt azt olvassuk, hogy Trotszki Szibériában entente-tisztek társaságában inspekciót tart. Miféle inspekciókat végezhet ez az antimilitarista Trotszki?

Kétségtelen, hogy úgy az orosz probléma, mint határországainak problémája még nem jutott végleges egyensúlyállapotba. Kétségtelen, hogy a béke nem hozta meg a népek közötti azt a közeledést, mely egy jobb jövő egyedüli záloga lehetne. Kétségtelen, hogy a központi hatalmak demokratikus közvéleményének alapvető érdeke volna választ kérni a következő kérdésekre: mi van Oroszországban! mikorra várható a békés forgalom megindulása? minő végleges formákban fogják az Oroszországtól elvált népek önrendelkezési jogát biztosítani. E kérdések megoldása nélkül súlyos meglepetéseknek tesszük ki magunkat. (T.)

Foerster Chamberlain ellen.

Fr. W. Foerster, a kiváló német pedagógus-professzor, akinek nemes és bátor szavát már annyiszor hallottuk a háborús paroxizmussal szemben, legújabbán a renegát angol író H. St. Chamberlain ellen fordul, aki életmunkájának tekinti az angol kultúra lekicsinylését és a német kritikátlan felmagasztalását. Ő ama faji szociológia egyik legbefolyásosabb képviselője, melynek nem kis szerepe volt a világháború felidézésében s ma is vezérszerepe van az *allddeutsch-örület* fütésében. Foerster előbb a *Neue Rundschau*-ban, most meg különnyomatban is éles, de tárgyilagos bírálat alá veszi a Chamberlain tudományos módszerét. Kimutatja, hogy a Chamberlain legtöbb megállapítása féligazság, mely az intenciójának meg nem felelő tényeket és realitásokat egyszerűen elhallgatja. Ilyen módon könnyű mértéktelenül dicsérni és ócsárolni, de lehetetlen komoly néplélektani eredményekhez eljutni. Így csak oly ember írhat a

németekről, aki nem ismeri őket és az angolokról, aki minden igazi lelki kontaktust elveszített velük. Mert — írja Foerster — „aki egészen mélyen és erősen gyökerezik valamelyik népben, csak az ítélheti meg igazságosan egy másik nép lelkét és kultúráját, Chamberlain sehol sem gyökeredzik — ezt minden ítéletéből kéri az ember. A mi legmélyebb német lényegünket sem érti meg; erényeinket sem képes igazabban feltárni, mert hibáinkat nem ismeri; csakis egy nép hibáinak felismerése lehet kulcs erényei felismeréséhez”.

Foerster azt tartja, hogy a német embertől „szemérmetlen és kulturátlan cselekedet volna a Chamberlain fejvesztett dicséreteit készpénzként elfogadni”. Értekezésében több jellegzetes példával mutatja ki, hogy milyen kritikátlanok Chamberlainnek a németeket dicsőítő megállapításai és az angolokat becsmérő ítéletei.

Foerster kis füzeté nemcsak publicisztikailag nemes cselekedet, de hasznos útmutatás arra nézve, hogy hogyan nem szabad s hogyan kellene néplélektant írni. (E.)

A félszuverénitások ellen.

Walter Schücking professzor, a kiváló nemzetközi jogász a *Berliner Tageblatt* egyik áprilisi számában figyelemreméltó gondolatokat közölt a breszt-litowszki béke alkalmából. Abból indul ki, hogy már Macchiavelli az *Il Principe*-ben azt a tanácsot adta a fejedelemnek, hogy a legyőzött népet vagy ki kell irtani, vagy a győző barátjává kell tenni, de a legnagyobb hiba velük szemben azt a politikát alkalmazni, melyet a győztes szamnitik a rómaiak ellen alkalmaztak, amikor a Claudium mellett bekerített seregüket kényszerítették, hogy iga alatt vonuljon el. Macchiavelli tanácsa ma annál inkább helytálló, mivel népeket többé kiirtani nem lehet. Az újabb történelem is azt igazolja, hogy háború után csakis a lojális kibékülés a helyes politika. Bismarck bölcsen járt el, mikor a legyőzött Ausztriát nem akarta megalázni, dacára az akkori katonai párt követeléseinek. S nagy szerencse, hogy a bécsi kongresszuson Hardenberg nem engedett a katonai párt ama kívánságának (pedig nem kisebb nevek képviselték, mint Bülow, Kleist, Gneisenau), hogy Poroszország Szászországot katonailag okkupálja, ami Poroszországot egy kizárólag protestáns keletelbiai hatalmassággá alakította volna át s lehetetlenné tette volna későbbi vezérszerepét a Bundon belül.

Schücking professzor a történelmi tapasztalatok fényében nagy aggodalommal nézi a keleti helyzetet, melyet Lenin és Trotzki szerencsétlen politikája teremtett meg. Németország az orosz határnépek önrendelkezési jogát proklamálta, de úgy látszik, hogy ehelyett a félszuverénitások rendszerét építi ki. Minduntalan olyan szerződésekről olvasunk, melyek katonailag, gazdaságilag vagy politikailag korlátozzák eme népek államiságát, így a finn szerződés különösen tisztán mutatja, hogy a német kormány mire törekszik. Ez a szerződés nyíltan kimondja, hogy Finnország területe egyetlen része felett sem rendelkezhetik a német birodalom hozzájárulása nélkül, sőt semmiféle

szolgalmat sem engedhet egy harmadik állam javára. Úgy látszik az egész keleti határon a félszuverén államok ilyen rendszere terveztek. Schücking professzor ezt a rendszert kivihetetlennek véli. „Egyetlen értelmes nevelő sem fog egy felső gimnazistának havonta tíz márka zsebpénzt engedélyezni azzal a kötelezettséggel, hogy abból semmit se költsön el. De épp ily dőren cselekednék az, aki egy csomó önálló államot létesítene s egyidejűleg azokat kezdettől fogva megkötné politikai, gazdasági és katonai viszonylataiban. Akinek belül szuverenitása van, az azt kifelé is gyakorolni akarja...” Ahol az újabb korban egy vazallus államnak ilyen jogi lekötöttsége az uralkodó állammal szemben kialakult, az mindig csak átmeneti képletnek bizonyult vagy a teljes alávetés, vagy a teljes felszabadulás felé. Egy ilyen politika a határországokat egyenesen Oroszország karjaiba kergetné. A balkán-tapasztalatok is ezt mutatják. A berlini kongresszus 1878-ban Bulgáriát Oroszország és Szerbiát a Monarchia érdekszférájába osztotta, vagyis valami félszuverenitási viszonyt létesített emez új államok és az uralkodó államok között. Ez a hatalmi jellegű protektorátus azután eme Balkán-államok közvéleményét annyira elkéséltette, hogy Bulgária a központi hatalmaknál, Szerbia Oroszországnál keresett támogatást állami függetlensége biztosítására. Ez a fejlődés pedig egyik lényeges oka volt a világháború felidézésének. Csakis a nemzetek önrendelkezési jogának becsülése elismerése mentheti meg Európát, Schücking professzor véleménye szerint, hasonló katasztrófáktól.

Fleurs du parol.

Az *Új Erdély* című hetiszemle április 13-iki számában e cím alatt verseket, még hozzá elég jó verseket közöl. Ámde a cím mellett némi csodálkozással állottunk meg. Mit jelentenek ezek a furcsa szavak? A szerző nyilván *szóvirágokra*, gondolt, ámde olyan francia szó, hogy *le parol* nem létezik; csak *la parole* van. Mi vitte tehát az író erre az ijesztő konstrukcióra? Nyilván a *Fleurs du mal*, a nagyszerű Baudelaire-gyűjtemény emléke. És ebben a szörnyű francia kifecamodásban van valami szomorúan meggható. Meggható, hogy íme a világháború negyedik évében is akad még erdélyi lélek, akit a nosztalgia Parisba visz a francia kultúra után. De szomorú, hogy ez a francia kultúra-szeretet megfér a lehetetlen *du parol*-lal. És ez a baleset egy oly folyóiratban történik, mely tele van jóindulattal és derék törekvéssel. Ez ma talán Erdély legnyugatosabb produktuma. Az erdélyi magyarság kulturális izoláltsága — hála honmentő, sovinszta politikánk ezernyi tobzódásának — ma súlyosabb, mint egy harmadrangú kis dán vagy német vidéki városé. Tessék csak Kolozsvár napilapjait megnézni, amelyek hű tükröi az átlagos kultúrszintnek. Nos, ezeknek a hangja és a tartalma, az értesültségi és az érdeklődési köre nem éri el egy utolsó svájci kisvárosi lapocská színvonalát se. Pedig ezek a szomorú *Fleurs du parol* is mutatják, hogy van itt igazi érdeklődés és szomjúság a kultúra után! (—r.)

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Pénzelméleti kutatások. (Varga Jenő: *A pénz uralma a békében, bukása a háborúban. 1918. A Népszava kiadása. 127 l.*)

A pénzelméleti tudás a mai nemzetgazdaságtani képzettség kevésbé kielégítő részeihez tartozik. Már Ricardo óta tisztázva vannak a pénzelmélet alaptételei, amelyeknek csak kiépítése, Ricardo egyszerű alapfeltevéseinél bonyolultabb viszonyokra való alkalmazása maradt az utódoknak feladatul; ez a kiépítés lényegileg Menger, Walras, Wickseil és Irving Fisher által (hogy a legnagyobbakat említsem) meg is történt. Ennek ellenére százával láthatnak napvilágot olyan könyvek, amelyek a hamisít az igazal rendszerentlenül összeillesztve magukat az igaz tétéleket velük azonos tartalmú, de másként fogalmazott tétélek ellentétei gyanánt adják elő. Növelték még az áradatot a háborús drágaság és bankjegyszaporodás szembeötlő és tudományos feldolgozás után kiáltó jelenségei.

A pénzelméleti megismerés e ki nem elégitő állapotát mutatja Varga Jenő könyve is. Ez a gyakran kitünő belátásokkal rendelkező nemzetgazda — utalok például *Az imperializmus gazdasági bírálata* című tanulmányára, amelyben oly szerencsésen lerontja a külkereskedelmi milliárd-számok fetisizmusát —, aki szóban forgó könyvének deskriptív és szociológiai részeiben sok hasznos, népszerűsítő munkát végez és a szakembernek is érdekeset nyújt — így például nagy nyomatékkal rámutat arra, hogy a túl magas árak a parasztság munkateljesítményének csökkenésére vezetnek — a pénzelmélet útvesztőjében teljesen eltéved. Nem szolgálhat mentségére az, hogy népszerű könyvet akart írni, mert a népszerűségnek még a szabatoság rovására sem *kell*, a helyesség rovására pedig nem *szabad* mennie.

Varga abból a „quantitativ alaptételéből” indul ki, hogy a forgalomnak az árcsere lebonyolításához adott árviszonyok és bizonyos egyéb adott körülmények mellett egy meghatározott mennyiségű pénzre van szüksége.

Ennél a fogalmazásnál azt kell kifogásolni, hogy hozzája önkéntelenül (ha nem is logikai szükségszerűséggel) az a képzet kapcsolódik, mintha az árviszonyok és a szükséges pénz mennyiség nagysága között az ok és okozat egyszerű kapcsolata uralkodnék. (Kifogásom nem szörszálhasogatás, mert ez a képzet igen sok hamis következtetés kútforrása lehet.)

„Előfordulhat azonban az is, hogy a forgalomban levő pénz több, mint amennyire a forgalomban szükség van. Ez esetben egészen más történik az igazi teljes értékű aranypénzzel és más a csak aranyat képviselő ezüst-, réz- vagy papírértékjeggyel. Az igazi aranypénz, ha a forgalomban feleslegessé válik, egyszerűen kiesik a forgalomból, megáll, felhalmozódik tulajdonosainál, de értékét ez a körülmény egyáltalán nem érinti. A forgalomban felesleges arany mint *kincs* felhalmozódik, vagy kivándorol külföldre fizetések fejében, de értéke sohasem lehet kisebb, mint a benne levő aranypénz súlyszerinti világpiaci értéke, amely jóformán semmivel sem kisebb a névértékénél.” (30. l.)

Helyszüke miatt nem térhetek ki a tétel utolsó részének fogalmi kuszáltságára („de értéke stb.”), amelyet mindenki érezhet, ha szíjjel bontása nem is könnyű. Fontosabb a tételnek az a

tévedése, hogy az aranypénz értéke nem csökkenhet: ezt ad absurdum vezetni az a megfontolás, hogy az egész világot egy közgazdasági egésznek tekintve a külföldre való fizetések lehetősége nem áll fenn és hogy elképzelhető az az eset, amelyben a gazdasági alanyok nem kívánják kincsüket szaporítani, hanem mind együttvéve egy akkora aranypénzmennyiséget kívánnak egyéb javak vásárlására fordítani, amely arany mennyiség a forgalomnak a régi árak szerinti lebonyolítására felesleges.

Varga tétele csak egyes országokra nézve igaz, ha az országoknak a cirkulacionálási szükséglete a világhoz képest elenyészően csekély. Ezzel a megszorítással felállítva azonban egyáltalán nem ad választ arra a pénzelméletileg alapvető kérdésre, hogy mi történik, ha az egész világ aranypénzmennyisége a régi árak szerinti „szükséglet” mértékét meghaladja.

Igaz, hogy ezzel a kérdéssel Varga más helyen, ha minden nyomaték nélkül is, foglalkozik. Igen helyesen tagadván azt az állítást, miszerint az aranytermelés fokozása gyakorlatilag drágulást idézhetne elő, tagadását arra az érvre is támasztja, hogy az arany szaporodása megfelelő mennyiségű bankjegyet szorít ki a forgalomból. De ez a tétel, eltekintve attól, hogy csak arra az esetre alkalmazható, ha az arany mellett bankjegypénz is van a forgalomban, téves is. Hogy mi történik, ha egy bizonyos forgalomban levő arany- és bankjegymennyiség mellé egy újabb aranypénzmennyiség kerül, azt e helyen kifejtetni nem lehet; de alig hiszem, hogy magától értetődő következménye volna annak a fogyasztási és investíciós keresletnek, amelyet a johannesburgi aranyásók és az aranybányarésztvényesek a bányászott arannyal kifejtének, az, hogy a kontinentális jegybankok adóssai tartozásaikat ugyanabban a mértékben törlesztik.

Vargát mindkét tévedésére részben az a törekvés csábította, hogy az egyéb javakra vonatkozó marxista-értékelmélet alól ne kelljen a pénzre nézve kivételt tennie, részben pedig ama — már fentebb említett — körülmény, hogy önkéntelenül az árnívót egyoldalúan oknak, a szükséges pénzmennyiséget pedig okozatnak tekinti; ezért képzeli mindazokra az esetekre nézve, amelyekben ez fizikailag egyáltalán lehetséges, a kvantitatív törvényszerűség-megvalósulását úgy, hogy az eddigi árakhoz mérten felesleges pénzmennyiségből a felesleg a forgalomból valahová máshová tűnik el és nem is teszi megfontolás tárgyává annak a megoldásnak valószínűségét, amely szerint az egész pénzmennyiség forgalomban tartja magát azáltal, hogy az árakra visszahatást gyakorol és emelkedésüket idézi elő.

„Másként áll a dolog”, így folytatja Varga, „ha valamely országban az ezüst- vagy rézpénz nagyobb mennyiségben kerül az emberekhez, mint amennyire a forgalomban szükség van. Ez esetben az ezüst- és rézermek értéke a forgalomban kezd alászállni és vészit értékéből mindaddig, amíg olyan alacsonyra le nem száll az értéke, hogy a felesleges pénzt beolvasztva, mint nyersezüstöt vagy rezet lehet, illetve érdemes értékesíteni.”

Ha ezt a mondatot nem akarjuk erőltetetten magyarázni, csak úgy érthetjük, hogy az ezüstpénz értéke rögtön belső értartalmának értékére süllyed, mihelyt az eddigi árak szerint szükséges pénzmennyiség csak valamivel is túl lesz lépve. Míg tehát akár azokra az esetekre nézve, amelyekben vagy kizárólag aranypénz, vagy aranypénz és bankjegy van egymás mellett forgalomban, Varga azt a kiegészítést fűzi alaptételéhez, hogy az a pénzmennyiség, amely az eddigi árak szerint a szükségeset meghaladja, a forgalomból automatikusan ismét kiválik, az árak pedig változatlanok maradnak; az ezüst- és rézpénzvalutáról azt állítja, hogy pénzfelesleg esetén értéke (vagyis az egyéb javakhoz

való csereviszonylata) arra a színvonalra száll alá, amelyen fém-tartalmának értéke áll, és hogy egyszersmind ezen a színvonalon megkezdődik a beolvasztás folyamata. (Hogy mennyi pénzegység szükséges a forgalom lebonyolítására, ha a pénzegység értéke már erre az alacsonyabb színvonalra szállott alá, és hogy ennek folytán mennyi lesz beolvasztva, arra JFarga nem ad feleletet.)

Ennek a nézetnek téves volta már abból is kitűnik, hogy szerinte az ezüstpénz mennyiségének egy minimális gyarapodása, amely az összmenyiséget a „szükséges” fölé emeli, a pénz értékét esetleg felére szállíthatja alá; ez pedig nyilvánvalóan lehetetlen.

Ad absurdum vezethető a tétel azáltal is, ha az ezüstről áttérünk mind kisebb és kisebb értékű anyagból készült pénzre és végül a papírra; arra a következtetésre kell ugyanis jutnunk, hogy a nem bankjegyszerű papír pénzértéke, mihelyt mennyisége meghaladja az eddigi árak szerint szükséges mértéket, nullára süllyed.

Ezt a konzekvenciát természetesen Varga sem fogadhatja el. Nézeteit arról az esetről, amelyben a szükséges papírpénzmenyiségnél több van a piacon, oda lehet összefoglalni, hogy az új árak ugyanabban az arányban lesznek magasabbak az addigiaknál, (vagyis a pénz értéke abban az arányban süllyed), mint amilyen arányban áll a létező pénzmenyiség az előbbeni árak szerint szükségeshez.

Ezek a papírpénzre vonatkozó összefüggések tényleg érvényben vannak, de Varga előadását itt sem lehet kielégítőnek találni, mert — eltekintve attól, hogy a pénzre vonatkozó törvényszerűségek teljességének helyes; felfogása mellett a törvényeknek sokkal ökonomikusabb fogalmazása lehetséges¹ — ezek az összefüggések nincsenek explicite és szerves összefüggésben az alaptétellel előadva, hanem csak a háborús árváltozások magyarázatába burkolva, úgy hogy az olvasó számára a különféle összefüggéseknek és azok egymáshoz való viszonyának áttekintése úgyszólván lehetetlen és hogy Varga gyakran maga sem bírja az egésznek szintézisét.

A felsorolt hiányokhoz részben mellérendelt, részben alárendelt kapcsolatban állanak azután Varga fejtegetéseinek egyéb elméleti jellegű tévedései és gyengéi: a bankjegy és a szoros értelemben vett papírpénz között fennálló gazdasági különbségeknek — amelyek szigorúan elválasztandók a genetikus különbségektől — túlságos kiélezése („az emberek nem azért fogadják el pénz gyanánt a bankjegyeket, mert az állam kényszeríti őket rá, hanem azért, mert hisznek benne, hogy bármikor igazi aranypénzért cserélhetik fel” 43. l.) és a háborús bankjegyforgalom felfogásának ebből eredő bizonytalansága; a nemzetközi váltoárfolyam magyarázatá-

¹ Ebben az esetben a kvantitatív alaptétel és annak kiegészítése a következő tételben foglaltatnék:

„A forgalmat adott körülmények között, amelyekhez az árak színvonala *nem* tartozik, egy meghatározott reálértékű (vagyis a javak mindenik fajtájának — magát a pénz szubsztanciája gyanánt szolgáló anyagot kivéve — egy-egy meghatározott mennyiséggel egyenlő csereérték felett rendelkező) pénzmenyiség bonyolítja le; ha az egyensúly a pénz mennyiségének változása által megbomlik, akkor a tiszta papírvaluta esetén kizárólag azáltal áll helyre, hogy a pénzegység értéke a mennyiséggel fordított arányban változik; tiszta arany- vagy egyéb fém valuta esetén részben ugyanígy áll helyre az egyensúly, részben pedig azáltal, hogy a pénzmenyiségben végbement változás egy része az értékváltozás visszahatása folytán ismét eltűnik, anyaga egyéb, nem pénzszerű funkciók teljesítésére használtatván fel.”

nak egészen tökéletlen volta (57. l.), az aranytermelés olcsóbbodása gyakorolta — igaz, hogy nem igen jelentős — hatásoknak félreismerése (77. l.) és végül, mint gyakorlatilag legfontosabb tévedés, az, hogy a háborús drágulás okának, amennyiben az a pénz oldaláról ered, az tekintetik, hogy „a bankjegy értéke különvált az arany értékétől”, hogy tehát e tételnek az előbbiekkal kapcsolatos mesterkéletlen magyarázata szerint nem eredne a bankjegymennyiség szaporodásából drágulás például akkor, ha az Osztrák-Magyar Bank továbbra is aranyban váltaná be bankjegyeit, még pedig akár meg van engedve az aranykivétel, akár nem. Pedig induktív bizonyítékul arra, hogy ez még akkor sem áll, ha az aranykivétel igenis meg van engedve, az árnak a semleges államokban végbement, szintén a 100% közelében mozgó emelkedése szolgálja; a kétséget legteltesebben ama áremelkedés zárja ki, amely Amerikában még háborúba való belépte előtt — tehát akkor, amikor az amerikai közgazdaság termelékenységének tetőpontján állott és az aranykivételnek nem szabott korlátokat — végbement és amelyet a nemzetgazdák igen helyesen „arany-infláció”-nak neveztek el.

Igaz, hogy ezeknek a nemzetgazdáknak legtöbbjét Varga művéhez függesztett irodalmi útmutatójában a „polgári elméleti irodalom” címe alatt lett volna kénytelen felsorolni és nem az „elméleti könyvek” csoportjában, amely jelzőnélküli, tehát abszolút tudományosságra mutató elnevezést Varga a szocialista irodalomnak tartja fenn. Mit szólnának a matematikusok, ha valamely katolikus szaktársuk a matematikai irodalmat „matematikai művek” és a „nem-katolikus matematikai irodalom” csoportjaira osztaná fel?

Schlesinger Károly.

A sajtó-kérdés. (*Benda Jenő: Uszítók. A világháború kulisszái mögül. Budapest: Légrády Testvérek kiadása, 1918. 178 l.*)

A „ki a bűnös” kérdésének sivár és eredménytelen feszegetésénél majd minden szerző más-másban látta a háború előidézőjét és nem téved, ki úgy véli, hogy a legtöbb szerzőnek igaza van, sőt esetleg még több „bűnös” is található. Csak egyetlen tényező mellett ment el mindenki félő vagy tiszteletteljes hallgatással, csak egyetlen kulturjelenség kerülte ki azt a kötelező határvizsgálatot, melyet nemcsak a társadalomtudomány hivatott művelői, de a gondolkodni kedvelő és igyekvő intellektuelek is elvégeztek a háborúelőtti társadalommal és annak szerveivel szemben: s ez a *sajtó* volt.

A sajtó ma is büszkén hordja a magakészítette glóriát, a sajtó büszkén veszi ki a részét a háborús lelkesedés megteremtéséből, a sajtó ma is „nevel” és ma is nevetlen, lelkiismeretlen, tudatlan, felületes, elvtelen és szabott áron megvásárolható. Nyugaton néhány éve folyik már a sajtó elleni harc s szeretném remélni, hogy *Benda Jeső* új könyve nálunk is megindulását jelenti egy új, de már rég szükségessé vált, kultúrharcnak.

Benda ugyan még óvatos. Még mindig árulókról beszél többszámban. De keresve *mindazokat* a tényezőket, melyek a háborút lehetővé tették, ez a tudományos álláspont, Ő maga így foglalja össze vizsgálódásait a háborút előidéző feszültségek forrásait illetően: „Az egyik forrás a mindig profitéhes kapitalizmus, mely, miután a belföldi piac már nem elégséges arra, hogy táplálja csápjait idegen, szűz területek felé nyújtja és eközben összeütközésbe jut más országok hasonló célú kapitalizmusával. A másik forrás: a nacionalista önteltség, mellyel minden nemzet a saját fajtáját tartja, a föld legelső nemzetének s egészen ter-

mészertesnek találja, hogy idegen fajok és nemzetek felett uralkodják. A kapitalista és nacionalista terjeszkedési ösztön találkozási pontból születik meg az egyes országok imperialista politikája, mely, miután célja a politikai uralom és a gazdasági kizsákmányolás, nem érheti el céljait háború nélkül. Abban a világban, amelyikben minden egyes ország imperialista célokat követ, természetesen — következmény a nemzetek kölcsönös féltékenykedése, az a szövetségi rendszer, melyben az ellenségeim ellenségei az én legjobb barátaim, a folytonos gyanakvás és gyűlölködés, a militarizmus, a szüntelen fegyverkezés. A militarizmusnak pedig lényegéhez tartozik az, hogy akarja és keresi a háborút. A fegyveres béke így csak átmenet a háborúra, mert elkövetkezik az a pillanat, melyben az ágyúk maguktól is elsülnek.” Az imperialista kapitalizmus és az azon felépülő társadalmi rendszer kényszeríti az uralkodókat, a kormányokat, a pártokat és a nemzetközi kapcsolatokat fenntartó diplomáciát, hogy maguk is imperialista politikát üzzenek. De a hivatalos kormányzatok mögött mindig ott áll egy imperialista közvélemény is, „mely válságos időszakokban mindig háborús kedvben nyilatkozik meg”. Ezen imperialista közvélemény megalkotásában, mint Benda igen meggyőzően kimutatja, épp azok a tényezők játsszák a főszerepet, melyek a népnevelés tényezőiként szoktak szerepelni: az egyház, az iskola, a tudomány, az irodalom, a művészet, a közelet, az egyesületek, a politikai pártküzdelmek.

Természetesen mindezeket szerző nem a felfedező szerénytelenségével ismerteti, aminthogy az egész könyvet minden subjektívizmustól és a kevéssé megindokolt megállapításoktól való határozott tartózkodás jellemzi. Mert mindezek ma már sokak előtt felismert tények. De egy kényes és bonyolult társadalmi problémát, legyen az a zsidó-kérdés vagy a sajtó-kérdés, csak úgy vizsgálhatunk meg az eredmény lehetőségével, ha nem szakítjuk ki erőszakos módon természetes vagy adott összefüggéseiből. Mert mindezen megállapítások után csak a tudomány eszközeivel dolgozva lehetséges felfedni, hogy mennyiben járult hozzá a sajtó az imperialista közvélemény, a háborús készség kialakításához és így a háború lehetőségéhez.

A modern újság, mely kapitalista vállalkozás, hogy széles rétegek között terjedhessen el, az ország valamennyi polgárában feltalálható, tehát a legalacsonyabb érzelmekre spekulál: a *szenzációéhségre* és az egyház, iskola, tudomány s politika nevelte *agresszív nacionalizmusra*. A tömegelterjedésre dolgozó lapok tényleg minden skrupulus nélkül hajhásszák a szenzációt és „ugyanakkor a legvadabb sovinizmus kitörésével igyekeznek egymásra licitálni”. A sovinizmus itt természetesen a gyűlöletre uszítást, más nemzetek becsmélését, megrágalmazását jelenti s mindez azért történik, mert a tömegérzelmek alantasságát tisztán látó kapitalista vállalatnak jó üzletet jelent. De a párt- vagy osztály-sajtó is többnyire nacionalista, sőt amennyiben az általa szolgált osztály vagy foglalkozási ág természeténél fogva háborúspárti, maga is nyíltan háborúspárti lesz. A háború nem mindenkinek rossz üzlet, de különösen a mai sajtónak a háború épp a legjobb üzlet, már csak azért is, mert a háború a legnagyobb — *szenzáció*.

De ugyanakkor, a mikor a sajtó az olvasókat a nyomtatott betű szuggesztív erejével, a jól értesültség és a nagyobb tudás látszatával és hangzatos, bár tartalmatlan szólásokkal befolyásolja, ő maga is különböző befolyások alatt áll. Első az olvasóközönsége, melynél az uszítás befogadásához szükséges diszpozíciót már mindaz, mit civilizációnak nevezünk, megteremtette és amely ezt a gyűlölködő, megértésre képtelen felfogást újságjától szinte megköveteli; befolyásolja a cenzúra, mely a kormánynak

kellemetlen igazságok kimondását megakadályozza; a sajtópolitika, melyet a kormány a maga céljai érdekében inaugural és amelyet nagy összegű szubvenciókkal tesz hatékonyabbá; a távirati irodák, melyek monopóliumos helyzetüknél fogva képesek az eseményeket tetszésszerinti világításba beállítani; a diplomácia, mely a maga cselszövényei érdekében információval félrevezeti a sajtót és közvéleményt

Miután szerző így kimutatta, egyrészt mely behatások alatt áll maga a sajtó, másrészt mily része van a háborús készség megteremtésében, — könyve további részében lépésről-lépésre mutat rá, mint viselkedett a sajtó a frankfurti béke óta minden egyes nemzetközi konfliktus alkalmával, de különösen a jelenlegi háború kitorését megelőzőleg és a háború folyamán. Tanulságos olvasmány, de sajnálni lehet, hogy a magyar sajtóval szemben — nem tudni mily okból — különösen elnéző és többnyire általános megállapításokkal elégszik meg. Lehet, hogy nem akarta művét több kötetesre kibővíteni.

A betegség ellen orvosságot is keres. Azonban tanácstalanul szemléli az amúgyis kevés számú lehetséges gyógyszert: nemzetközi szerv az uszítás ellensúlyozására, sajtószabadság korlátozása, törvényes megtorlás az izgatásért stb. Meg kell állapítania, hogy a sajtó maga is csak tünet: a mai kapitalista társadalom és — hozzátéhetjük — az európai állítólagos civilizáció terméke. A sajtó tehát megmarad közveszélyes és antikulturális formájában, míg csak a társadalmi erők egyensúlya meg nem változik.

Csak ott téved és válik egész könyvével szemben egyetlen oldalon — az utolsón — illogikussá, mikor a háború befejezése utánra reméli a sajtó megjobbulását, hiszi, hogy a sajtó *ismét* kultúrát fog terjeszteni és a haladás ügyét fogja szolgálni. A könyv olvasóinak azzal tett volna szerző szolgálatot, ha az egész könyv természetes következményeképp, nem elégedve meg fél munkával, rámutatott volna arra, hogy a sajtó nagyobb része kultúrát soha nem terjesztett, legfeljebb *noles-volens* az ahhoz való utat egyengette. Mert sem a napi politika immoralis és kicsinyes intrikái, sem a szenzációs bűnügyek fotografikus leírása, sem a selejtes irodalom és kritikátlan kritika és mindaz, mit nyújtani szokott, nem tartozik a kultúrához.

Mindezt el kellett mondanom, mert amit Benda *megírt*, az mindig okos, élvezetes és igaz. Nagy felkészültségű ember vizsgálódásait, melyeket korunk legégetőbb problémáján mindig tárgyilagosan és minden előítéletől menten végzett, fogja egybe az ismertetett könyv.[^] Ez az egyetlen hiányosság sem von le semmit megfigyelése élességéből és helyességéből. Örvidenénk, ha szerző egy remélhető második kiadás esetén a magyar sajtó szerepének bővebb, pragmatikus ismertetését is programjába venné.

A könyvet Légrády Testvérek adták ki!

Rudas Zoltán.

Pénztörténeti kutatások. (Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000—1325.* Budapest: Akadémia, 1916, 710 l. Ara 20 kor.)

Hóman könyvét elsősorban úgy kell jellemezni, hogy egyetemi tanári munka. Minden forrást, minden okmányt, minden hozzáférhető éreleletet megvizsgált és eme nagy munka eredményét mind közzé is teszi a hatalmas, 710 oldalas kötetben, úgy hogy *a könyv adatgyűjtemény és feldolgozás egyben.* A szakmabeli történész bizonyára a könyv első jellegét becsüli nagyra: a szociológiával és közgazdaságtannal foglalkozó ember számára a könyvben túlsók a nyersanyag és kevés az általánosító feldolgozás. Nem szeretném, ha félreértenének. Hóman könyve nem tartó-

zik a magyar egyetemen produkált ama „történelmi” munkák sorába, amelyeket különösen Békefi professzor íratott nagy gyönyörűséggel tanítványaival: könyveket és füzeteket olyan témákról, amelyekhez *tárgyi* szempontból az illetők nem is könyitottak: leányokkal a 13. századbeli magyar stratégiáról, filológusokkal a céhekről, Budapesten élt és nevelkedett emberekkel az elmúlt idők agrárkérdéseiről. Hóman könyvében meglátszik, hogy foglalkozott közgazdaságtannal: de munkája mégis inkább a pénzverés és éremfejlődés, mint a gazdasági értelemben vett pénz története.

Szerző könyvének első száz oldalán főleg a középkori súlyok — márka és font — különböző válfajait és földrajzi elterjedésük egymásutánját tárgyalja oklevelek alapján. Kutatásai végeredményét egy térképen foglalja össze, amelyről oldalszám lehetne igazi gazdaságtörténeti fejtegetéseket írni. Hogyan terjed el az északi (skandináv) márka a Keleti- és Északi-tenger partjain; hogyan válik uralkodóvá az angol márka a Nyugat- és Dél-Európa minden tengerparti városában; hogyan fejlődnek ki Paris, Bécs és Velence központtal új súly-típusok. Az ember óraszám nézegetheti ezt az érdekes térképet és folyton új és új történelmi összefüggéseket fedez fel rajta. Ezen a ponton már erősen érzik az, hogy a könyv nem gazdaságtörténet, hanem pénztörténet a szó szűkebb értelmében.

Majd áttér a kezdetleges magyar pénz, a „tinó” és a „penza” értelmének megállapítására: Szent István megkezdte a pénzverést regensburgi mintára. Ezzel — mint szerző helyesen megállapítja — meg volt adva a lehetősége, hogy Magyarország a bizánci gazdaságkörből — amelynek aranypénze szolgált eddig pénzül — kikapcsolódva, szorosabban csatlakozzék a nyugati államokhoz; mint számoló pénz a bizánci arany = 40 penza még soká megmaradt az országban. A magyar pénzverés történelmét tárgyaló fejezetek a nem szakmabeli történész számára kevés érdekeset tartalmaznak. Mint általános érdekű dolgok kiemelhetők a következők;

1. *A pénzverés technikája rendkívül primitív volt.* Az Árpád-házi királyok érmeinek legnagyobb és legkisebb súlya közt 100%-os eltérések vannak: a legnehezebb ugyanolyan veretű érem kétszer olyan nehéz, mint a legkönnyebb. A pénzverés ugyanis *al marco* történt: vagyis csak a pénzláb volt megszabva, hogy egy márka ezüsből hány darab dénár verendő, de a márkasúly felosztása az egyes darabokra taláalomra történt, nem mérlegeléssel. Ugyanígy eltérés mutatkozik az érme finomságában is.

2. *Az érme súlya és ezüsttartalma csökkenő irányzatot mutat.* Ez részben a pénzláb rosszabbítása folytán következett be, részben az éremverés technikájának tökéletlensége folytán: a leg súlyosabb és a legfinomabb érmeiket mindjárt forgalomba kerülésük után beolvastották, úgy hogy csak a hitványa maradt meg forgalomban.

3. Az éremverés hiányos technikája és a királyok szakadatlan pénzrontása folytán a külkereskedelmi forgalomban és a, belső nagykereskedelmi forgalomban *visszatértek a veretlen ezüstvalutához*; a vert ezüstpénzeket is fontszámra adták és vették, vagyis az érme elvesztették pénzjellegüket és áruvá súlyedtek le!

4. *Magyarországon vert rossz pénzeket 1200 után kiszorította a belső forgalomból a külföldön vert jobb pénz, különösen a friesachi dénár.* Annyira ment ez, hogy II. Endre maga is a friesachi dénárok mintájára veretett dénárokat; igaz, hogy ezeknek ezüsttartalma felényi volt, mint az eredeti friesachi dénárké. A friesachi dénár szerepét a 13. század közepe után Magyarországon a *bécsi dénár*ok töltötték he. Nagyon érdekes, hogy a régi Horvátországban — a Capellán túl — és Dalmáciában külön *„báni”* dénárokat vertek, amelyek sokkal jobbák voltak a magyar

királyok pénzeinél. Végül a cseh garas is tért hódított Magyarországon, míg Róbert Károly uralmának megszilárdulásával a firenzei aranypénz mintájára vert magyar arany, a „forint” őse, honosodott meg Magyarországon.

Külön fejezetben tárgyalja azután a pénzverési regálét, a királynak a pénzverésből származó jövedelmét. A tény maga minden történelmi munkából ismeretes. Hóman érdeme, hogy számszerű becslést ad és megmutatja az egész folyamat technikai lefolyását. „Minden évben új pénzt bocsátottak ki: *a pénz egy esztendeig, húsvétől húsvétig volt forgalomban.* A legközelebbi pénzkibocsátás idején már csak 50% értékvesztéssel váltották be új pénzre. A pénzváltók két régi dénárt vettek egy új dénárért... A pénz tulajdonosának vesztesége 50%, de a királyi kamara nyeresége 100% volt. A pénzváltási haszon még ennél is nagyobb a XII. század első felében és II. András idején, amikor minduntalan az előzőnél kevésbé értékes pénzt hoztak forgalomba” (419. lap). Még nagyobb volt a kincstár nyeresége *külföldi* ezüstpénzek beváltásánál, itt 250%-ra is felment, ami miatt a keresztesek nagyon is panaszkodtak. III. Béla jövedelmeinek ismeretes kimutatásából kitűnik a pénzverési jövedelem nagy jelentősége: A király — és ami akkor még” egyet jelentett, az állam — jövedelmének 25% származott a pénzverésből; mai pénzben kifejezve 3,673.935 aranykorona (434. lap). A pénzverésből, illetve pénzrontásból származó nyereség helyébe később rendes évi adó lépett. Érdekes, hogy ez az átalakulás Szlavóniában sokkal (100 évvel) előbb történt meg, mint Magyarországon. Általában a Dráván túl a pénzvviszonyok sokkal jobbak voltak, mint Magyarországon; hogy miért, erről szerző nem szól.

Mellőzve a pénzverés és pénzváltás adminisztrációjára vonatkozó fejezetet, felhívjuk az olvasó figyelmét az utolsó fejezetre: *Adalékok Magyarország középkori árstatisztikájához.* Szerző megállapítja, hogy az oklevelekben megmaradt adatok túl hézagosak ahhoz, hogy rendszeres árstatisztikát lehetne kidolgozni belőlük. Nagy nehézség- ezenkívül a használatos mértékegységek sokfélesége és változó volta. De maguk az egybegyűjtött nyersadatok is főként érdekesek. Látjuk, hogy egy szolga ára általában messze felülmúlja egy hold föld árát; látjuk — noha semmi magyarázatot nem találunk róla — hogy *a szolgálk ára 200%-os ingadozást mutat:* 1,5—4 márka egy szolga ára; látjuk, hogy nagybirtokok cseréltek adás-vétel útján gazdát — 1228-ban a baranyamegyei Lippa uradalmat 1000 márka ezüstért — háborúelőtti ezüstértéket számítva 61.000 koronáért adták el —; látjuk, hogy egy *lónak* az ára több volt, mint akár egy hold föld, akár egy szolga ára. Látjuk, hogy a lovak ára 1 és 100 márka közt ingadozik; utóbbi ár 6123 korona értéknek felel meg és azt hisszük, tévedésnek kell lenni a dologban. Látjuk ezzel szemben, hogy a szarvasmarha nagyon olcsó, talán tizedrésze a ló árának; ellenben az iparcikkek nagyon drágák: *egy páncél* annyiba kerül, mint 3—4 szolga, többé mint egy ház telkestől, földestől. Ez a fejezet rendkívül sok érdekes adatot tartalmaz. És ha Hóman mint történetíró nem is vállalkozik rá, hogy a gyér adatok alapján árstatisztikát csináljon, egy sok elméleti tudással és sok fantáziával bíró közgazdász igen szép képet rajzolhatna ezeknek az adatoknak nyomán a középkori magyar gazdasági életről. Ugyanez áll az egész nagyon komoly és gazdag anyagot tartalmazó könyvre is: egy közgazdasági szakembernek kellene a 700 oldalas könyv alapján egy új 100 oldalas füzetben megírni a magyar pénztörténetet az Arpádok korában, így amint van, csak történetírók és a probléma iránt speciálisan érdeklődők számára bír a könyv értékkel.

Varga Jenő.

A macedóniai kérdés. (D. Rizoff: *Die Bulgaren in ihren ethnographischen und politischen Grenzen. Atlas mit 10 Handkarten.* Berlin: Greve, 1917.)

E négynyelvű, 40 színes térképpel ellátott, drága művel bizonyítja a berlini bolgár követ hazája történelmi és néprajzi jogait új hódításaihoz. Bármily egyoldalú is a térképanyag összeállítása (hát még a bibliográfiáé!), kétségkívül nagy örömmel fogja üdvözölni mindenki, aki a Balkán történelmi földrajza iránt érdeklődik. Az egész összeállítás súlypontja a macedón-kérdésen van, így talán nem lesz fölösleges e kérdést világosan állítani az olvasó elé.

A szláv nyelveknek átmenete egymásba nem hirtelen, hanem fokozatos, úgy hogy legtöbbször fölötte nehezen dönthető el, hogy hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik nyelv. Ily fokozatosan átmeneti nyelvjárások minden határos szláv nyelvek közt vannak, így különösen a délszláv nyelvek közt. Például a zaporjei kajkavac-ok épp annyi joggal tekinthetők horvátoknak, mint szlovéneknek. Egészen véve így áll a dolog a macedónoknál is, akik azonban maguk sem beszélnek egységes nyelvet, hanem egyik vidék nyelve közelebb áll a szerbhez, másiké a bolgárhoz. Hogy egy-egy ily dialektusban a szerb vagy bolgár elem a túlnyomó-e, csak igen szakavatott és igen részrehajlatlan nyelvész döntheti el. Hogy e kérdésben avatatlan ember, aki csupán beszél e két nyelv valamelyikét, nehezen ítélni, annak egyik döntő oka, hogy e két nyelv maga is nagyon is hasonlít egymáshoz. E hasonlóság fokát megítélheti az olvasó abból, hogy e sorok írója, aki soha bolgár nyelvtant nem tanult, a szerb nyelv tudásának alapján egész hosszú mondatokat minden akadály nélkül megértett e mű bolgár szövegéből és ha szerb nyelvtudása alaposabb volna, bizonyára még többet értene meg. Oly finom nyelvészeti árnyalatokról van tehát szó annak eldöntésénél, hogy a macedónok nyelve hová tartozik, hogy ezeknek a gyakorlati politikában semmi néven nevezendő fontosságuk nem lehet. Képzeltető, hogy idegen utazók vagy tudósok, kik legtöbb esetben egyik nyelvet sem értették, mily kevéssé voltak hivatva e kérdésben dönteni, kivált régebben, amikor ily dolgokban kevesebb adat alapján ítélték és amikor az adatok ellenőrzése szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközött. Bár például Safarik a maga korában szokatlanul lelkiismeretes volt, a macedónok nyelvéről hiteles értesülést sohasem szerzhetett magának. Ily körülmények közt egy oly angol térkép (08. 1.), melynek rajzolója Laibach helyett Haibach-ot ír vagy egy oly cseh térkép, melyen Kalocsa messze a Tisza balpartján van, valóban kevés hitelességgel bírhat arra nézve, hogy a macedónok igazán bolgárok-e.

Azt gondolhatná az ember, hogy elvégre annak megítélésére, hogy a macedónok bolgárok-e vagy sem, ők maguk a leghivatottabbak. Azonban filológia tekintetében a dolog nem ily egyszerű. E sorok írója megtette ezt a próbát és kilenc macedóniai hadifogolytól külön-külön megkérdezte: mi vagy? A válasz ez volt: macedón. Otthon hogy beszéltek? E kérdésre valamennyien azt felelték: bolgáruul (*bugarski*). Bármily világos is ez a válasz, sajnos, még mindig nem döntő. T. i. szerb állítás szerint a macedón *bugarin*-nek nevezi magát, ami *szerbül* és nem *bolgáruul* jelenti azt, hogy bolgár. Azonban, ha filológia szempontjából a válasz kétséges is, politika szempontjából a lehető legvilágosabb. Aki magát — bármely nyelven is — bolgárnak nevezi és annak is érzi, annak nemzeti hovatartozása politikailag eldöntött kérdés. A macedónok bolgár érzelműek, ez a bolgárok legjobb jogcíme, nem pedig avult és értéktelen történelmi térképek. Azzá tette őket elsősorban a bolgár iskola és a bolgár egyház. A szerbek e

propagandát sokkal később és kevesebb eredménnyel kezdték. Hogy a szerbek tudatában voltak a macedónok érzelmeinek, azt mutatja, hogy soha Macedónia hovatarozásának népszavazás általi eldöntéséről hallani sem akartak.

Ha a szerző előszavában a macedón-kérdés európai jelentőségét túlozza isi (szerinte szinte e kérdésen fordul meg Európa békéje), balkáni jelentősége valóban döntő. Míg államok egymás ellen háborúkkal és gazdasági vámokkal küzdenek, Macedónia a Balkán kulcsa. Ennek oka az, hogy itt érnek össze Szerbia, Montenegró, Albánia, Görögország és Bulgária határai. Ez az oka annak, hogy Macedónia birtoka békés megegyezés tárgya sohasem lehetett Szerbia és Bulgária közt. Nemzetközi szempontból pedig abban áll Macedónia jelentősége, hogy a rajta Belgrádtól Szalonikiig keresztülvezethető vasúti vonal két óriási előnnyel bír a konstantinápolyi vonallal szemben: 1. Ez az út körülbelül egyharmaddal rövidebb és 2. a vízvázalstó Konstantinápoly felé igen magas, ellenben a Morava völgyéből a Vardar-völgybe vezető útnál a leküzdzendő emelkedés csekély. Kétségtelen tehát, hogy a szalonikii út olcsóbb volna.

A földrajzi fekvés kevésé szól a bolgár álláspont mellett. Macedóniát Bulgáriától szinte járhatatlan hegység választja el, ellenben Szerbiából az út igen könnyű. Ennek történelmi illusztrálása, hogy Szerbia természetes és folytonos terjeszkedési iránya dél volt, továbbá hogy Macedónia építészeti és egyéb művelődési-történelmi emlékei a középkorból kizárólag északi hatásra mutatnak.

Kár, hogy a háborús irodalomnak ezt a kitünően jellemző termékét, mely oly élénken emlékeztet a mi hasonló értékű *Revue de Hongrie*-nkre és *Hungarian Review*-nkre, annyi sajtó- és (legalább az angol szöveget) helyesírási és nyelvi hiba zavarja.

Braun Róbert.

KÖNYVSZEMLE

Adler, Friedrich: Die Erneuerung der Internationale (Aufsätze aus der Kriegszeit). Herausgegeben von Robert Danneberg. Vorwort von Karl Kautsky, Wien, 1918. 211 l.

Adler munkássága bármennyire otthonos is a teóriák terén, nem merül ki új eszméknek a kiválasztottak számára való hirdetésében. Marx, Bebel és Kautsky örökének propagálását tartja hivatásának. Közvetlen a proletársághoz akarva szólni, munkássága pártja napisajtójában és folyóirataiban volt szétszórva. E. Danneberg most egy kötetbe gyűjtve kiadta írásainak — főleg háborús írásainak — javát. Még most is fülünkben cseng az az érces hang, mellyel bírái előtt állva meglobogtatta az Internacionále tépett, de le nem törött zászlaját; ha voltak csüggedők, kikbe ama felejthetetlen beszéd lelket öntött, úgy számuk bővülni fog most e könyv révén. Írásban sem kisebb, mint volt akkor egy szomorú emberi tragédia emberfeletti árnyékával. Nagy következetességgel világít rá azokra a hibákra és vétkekre, melyek az Internacionále széthullását okozták, de rámutat egyszersmind azok kiküszöbölése eszközeire is. Fokozza bizalmunkat azzal, hogy egész sorozatát mutatja ki azoknak a kútmérgezéseknek, mely a bomlásban érdekeltek műve volt. Tudását és mélyreható tekintetét látjuk azokban a cikkeiben, melyekben a francia és németországi szociáldemokrata párt viselkedését adja ési midőn megérteti, mily fájdalmasan determinálta eljárásukat a szerencsétlen elzászi kérdés.

P. E. F.

Eucken, Rudolf: Die geistigen Forderungen der Gegenwart. Berlin: Otto Reiche, 1917.

Fichtének a német néphez intézett híres beszédéhez hasonló jellegű írás. A neves jénai filozófus világnézetének konzekvenciáit vonja le benne a jelenlegi krízis megoldására és a német nép belső megújulására nézve. Eucken is hisz a német nép magas küldetésében. S éppen ezért érzi kötelességének, hogy a jelenlegi kritikus helyzetben öntudatra szólítsa honfitársait. Veszedelemnek látja egy gazdag belső élettartalom, egy igazi szellemi kultúra kialakulására a munka-kultúra és az élvezeti-kultúra egymásmellettségét, ami a háborúelőtti német kultúrát jellemezte. Mert a munka legcsillogóbb diadalai sem kártalanítanak a személyiség: sülyedéséért és a szellemi alkotás megszűnéséért. Csak az önálló, eredeti, az egyéniség mélyeiben gyökerező cselekvés adhatja meg egy kultúra önállóságát, csak ez teszi lehetővé a csupán külső formai-kultúrából az igazi belső tartalmi-kultúrához való fejlődést. Az állami szervezet kifejezett értékelése dacára energikusan harcol Eucken az állam mindenhatósága és a *politizmus* ellen, mert, mint mondja, a legügyesebb szervezés sem pótolhatja a produkciót, az eredeti őskötelet, mert a túlságos sok szervezés az élet egyformává, szintelenné teszi, elszegényíti. Veszélyes az élet belső értékeire, továbbá minden osztály- és nemzeti góg, mindenfajta megalázó társadalmi elkülönülés. „Akinek a hazáról tisztultabb fogalma van, annak e fogalom nem jelenthet ellentétet az emberiség életével és haladásával.” S nem szabad a történelem rabszolgáivá lennünk: az életet a jelen követelményei szerint irányítsuk, dobjuk el, ami régi, elavult, ne támaszkodjunk mindig valami másra, saját erőnkől, saját lényünk szerint cselekedjünk.

Grumbach, S.: *Das annexionistische Deutschland. Eine Sammlung von Dokumenten, die seit dem 4. August 1914 in Deutschland öffentlich oder geheim verbreitet wurden. Mit einem Anhang: Antiannexionistische Kundgebungen. Lausanne: Payot, 1917. 471 l.*

Leverő olvasmány az annexió- és hadikárpótlás nélküli béke hívei számára. Meglepő és nem ritkán az esztelenségig menő követeléseket hangoztató megnyilvánulások szomorúan gazdag gyűjteménye. S mivel az összeállító mindig egész pontosan megnevezi forrásait, kétséget sem hagy hitelessége felől. Minthogy az annexionista nyilatkozatok szerzőik párt- és társadalmi állása szerint vannak csoportosítva, könnyű áttekintést nyújtanak az egyes politikai pártok, egyes társadalmi rétegek és egyes lapok annexionista étvágyáról. S bizony nincs párt — a szocialista pártat sem véve ki —, mely ne szerepelne a gyászos felvonulásban. Az antológiából az tűnik ki, hogy a német nép igen széles és befolyásos körei léptek fel idegen területek annexiója érdekében. S a későbbi nyilatkozatok a korábbiak féltékenységét is levetkőzik már, nem hivatkoznak többé stratégiai szempontokra, a honvédelem szükségességére, hanem nyíltan az erősebb jogán alapuló hódító szándékot hangoztatják.

A Függelék hozza az antiannexionista megnyilvánulásokat, többek között a *Bund Neues Vaterland* kérvényét, a német békeliga határozatát. *Quidde* broszúráját; *Reale Garantien für einen dauernden Frieden*. Az antiannexionista függelék sokkal soványabb, mint az első rész. Ebből azonban elhamarkodott volna következtetést vonni a német nép túlnyomóan annexionista hangulatára. Nem szabad elfelejteni, hogy a katonai cenzúra elnyomja az annexió ellen felszólaló hangokat, mint ahogyan a Grumbach által felsoroltak jórésze is csak titokban volt terjeszthető.

Moldován Gergely: Saguna András. Budapest: Franklin, 1916. 156 l.

E folyóirat 34. kötetében 614—17. lapon 1911-ben ismertette a *Lupas* János-féle *Saguna*-életrajzot. E nagy alapossággal, kitűnő politikai érzéssel és bölcs mérséklettel megírt művel szemben a fenti füzet bírálatánál nehéz a megütkezésnek legerősebb kifejezését elhallgatni. Lehetetlenség meg nem ütközni azon a tapintatlanságon, hogy román ember most lássa elérkezettnek az időt arra, hogy a XIX. század legkiválóbb román politikusának emléke iránti kegyeletet ily durván akarja megsérteni. E kis füzet, melynek megvételétől és elolvasásától óva intem az olvasót, hacsak a háborús irodalmi konjunktúra legalacsonyabb fokú kihasználásának lélektana nem érdekli, meglepően alacsonyfokú irodalmi készültséggel hord össze minden elképzelhető anyagot, mely alkalmas lehet *Saguna* befeketésére a magyar olvasó előtt. Hogy némi fogalmunk lehessen e mű színvonaláról, hadd álljon belőle egy és más.

Legelől megtudjuk, hogy S. „macedón-román családból” származott (7. 1.) és később mégis „hűtlen görög”, „áruló görög”, „gyáva görög”-ként szerepel, sőt megtudjuk, hogy „görög volt a szó valódi értelmében”. Az olvasó talán kíváncsi arra, hogy ugyan mi lehet e szó valódi értelme? Némi tájékoztatást ad erről az, hogy S.-t a „hazudozás és talpnyalás” vezette (64. 1.), hogy „hazudott és hamisított” (67. 1.) stb. Bár S. politikáját igazán nem túlságosan nehéz megérteni, ez tudniillik a román kultúra fejlesztése volt a görögkeleti egyház szervezete által, a dinasztiaival és az államhatalommal való egyetértésben, *Moldován* ezt teljességgel képtelen észrevenni, noha fölfedeznie sem kellett volna, mert hisz készen találta *Lupas* könyvét. És mégis teljes rejtély marad előtte S. magatartása a forradalomban, a *Bach*-korszakban és kivált a kiegyezéskor. S. érde-

meivel könnyedén bánik el. Bár minden létező román kulturális és gazdasági intézmény reá vezethető vissza Magyarországon, bele-számítva a román, egyház megalakulását, í rónk ezekkel ilyféleképen bánik el: az egyházszervezet alapszabályainak megalkotása (mely szervezet a politikai előrelátás remeke) csak nem oly nagy dolog! „A görögkeletiek szűk látkörűségét, illetve sok részben tudatlan-ságát árulja el, hogy ezt olyan nagy dolognak tüntetik fel. Mintha bizony egy dalárdának az alapszabályait összeállítani valami rend-kívüli dolog volna.” (110—11. 1.) Így érvel a kolozsvári tudomány-egyetem egy nyilvános rendes tanára, miután még ő maga is észre-vez e szervezetben szerb, luteránus és kálvinista hatásokat, melyek nyilván minden dalárda alapszabályaiban is előfordulnak. Attól tartok azonban, hogy máris túlságosan sokat és komolyan foglalkoztam e gyalázó irattal. B. R.

Rathenau, Walter: Von kommenden Dingen. Berlin: S. Fischer, 1917. US 1.

Kissé fantasztikus, de magas erkölcsi szempontok által vezérelt írás, mely alapvető erkölcsi, gazdasági és politikai reformokat követel egy jobb társadalom érdekében. A szerző milliomos és az egyik legnagyobb és leghatalmasabb részvénytársaság elnöke s az új Berlin talán legtehetségesebb üzletemberének fia. A szocializ-musnak ellensége, mert többet kíván: Plato, Leonardo, Goethe útján akar járni. A mai gazdasági, társadalmi és politikai szervezet lényege — mondja — a mechanizálás: a munkamegosztás, az állam-hatalom feloszlása, az osztályok megoszlása minden baj okozója. A menekvés csak a lélek belső fejlődésében, az embernek a szabad-sághoz és az önállósághoz való felemelkedésében, az általános fele-lősségérzet kialakulásában van. S ehhez hármas út vezet: a gazda-ság, az erkölcs és a jog útja. Meg kell tanulnunk, hogy a tulajdon és a fogyasztás nem lehet magánügy. Mint ahogyan a termelés nem az egyes magánügye, éppen úgy nem lehet az a termelt javak fel-használása sem. A mai plutokrácia az oligarchia legelvetemedet-tebb formája. Minden felesleges fogyasztás megterheli az egész em-beriség munkáját, ezért luxus nem engedhető. Az államban csak az állam lehet gazdag, aki minden szükségletéről gondoskodik. Mono-pólium, spekuláció és örökjog a gazdagság mai forrásai; ezért ezek-nek nincs helye a jövő gazdasági rendben. S az örökjog korlátozása, valamint a népnevelés emelése és a luxusfogyasztás megszüntetése ki fogja egyenlíteni az osztályok közötti különbségeket s felszaba-dítja a munkásosztályt elnyomott helyzetéből.

Amit a szerző hirdet, az nem más, mint igen messzemenő államszocializmus. Az út pedig, mely ehhez vezet: erkölcsi. Az em-beri lélek mélyén még ott rejtőző idealizmust kell új életre keltetni: a racionális erők helyébe intuitív erőket kell léptetni.

Ter Meiden, Jacob: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung 1300—1800. Haag: Nyhoff, 1917. 397 l.

Első nagyszabású kísérlet az államközi szervezettervek törté-nelmi összefoglalására. Egy fél ezredévre terjed ki, kezdi 1300-ban Peter Dubois tervezetével, végzi 1800-ban Kanttal. Meglepő, hogy a nemzetek nemzetfölötti szervezésére mily sokféle és elmés terv merült fel az idők folyamán. A szerző 29 ilyen tervezetet ismertet és kritikailag vizsgálja, hogy mily befolyások és áramlatok hatása alatt keletkeztek. Az értékes munkára még részletesen visszatérünk.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

A konzervatív és progresszív idealizmus vitája.

A *Társadalomtudományi Társaság* március hó 26-án, április hó 2-án és 9-én nagy közönség jelenlétében vitát rendezett Fogarasi Béla *Konzervatív és progresszív idealizmus* című előadása felett. A vita anyagát kivonatossan fogjuk az alábbiakban ismertetni.

Schlesinger Károly megállapítja, hogy Fogarasi Béla saját kijelentése szerint az az antipozitivisták álláspontja, amelyet ő elfogad, egy olyan álláspont, amelyen több barátjával találkozott és amelyet közös erővel propagálni kívannak.

Fogarasi előadása tehát nemcsak egy speciális kérdésre vonatkozó elmélet, hanem egyszersmind az antipozitivisták hadsereg egyik csapattestének tekinthető, amelynek feladata a pozitivisták világfelfogás külső erőidét, a pozitívizmushoz fűződő kedvező gondolatasszociációkat megsemmisíteni és repülőátadásokkal a védősereg morálját aláásni, hogy azután az ismeretelméleti érvelés nehéz tüzésége kedvezőbb feltételek mellett végezhesse munkáját.

Egy ilyen repülőátadásnak kell minősíteni Fogarasinak azt az állítását, miszerint a pozitívizmus egy tudományelméletileg régen meghaladott konstrukció volna. Meghaladottnak egy tant pusztán azért, mert előhozta már oly érveket, amelyek saját nézetünk szerint ezt a tant megdöntik, nem szabad neveznünk; csak akkor jogosult a meghaladottság elnevezése, ha a *communis opinio prudentium* elismerte az érveknek perdöntő voltát. Ezt pedig az antipozitivisták kritikáról nem lehet komolyan állítani, amíg ez a kritika nem tudott álláspontjuk feladására birni olyan kiváló gondolkodókat, mint Mach, Avenarius és Poincaré, amíg olyan nemek gyümölcsöket hajt, mint aminő például a fizikában Einstein gravitációs (relativitás-) elmélete, amíg az a logikában ellenfelének, Husserlnek bevallása szerint is az uralkodó irányzatnak tekinthető.

A monizmus elleni polémia a pozitívizmusra való vonatkozásában szintén ilyen természetű hadművelet. A rokonság a monizmus és a pozitívizmus között nem olyan közeli, mint amilyennek Fogarasi beállításában látszik és mindegyik megállhat a másik nélkül.

Attérve Fogarasi fejtegetéseinek magvára, feltétlenül csatlakozik ahhoz a tételhez, hogy az az igen elterjedt nézet, miszerint egy szükségszerű korreláció létezik a bölcséleti idealizmus és a tartalmilag konzervatív világfelfogás, a pozitívizmus és a tartalmilag progresszív világfelfogás között, téves.

Nem meggyőző azonban a magyarázat, amelyet az immanencia és a transzcendencia szembeállítására ez előítélet keletkezésére szolgáltat. Felszólalónak nincs az az érzése — hiszen itt csak érzésről lehet szó —, hogy a cselekvés veszítene biztonságából, ha eredményeiben egy immanens világrend törvényei helyett egy transzcendens világrend törvényeinek vélnők azt alávettettek, feltéve,

hogy a transzcendens világrend idevágó törvényeit ugyanabban a mértékben ismerhetjük, mint az immanenséit. Nézete szerint tehát még látszólag sem kedvez jobban a pozitivista és a monista világfelfogás a cselekvés határozottságának, mint a transzcendens.

Ő egy kevésbé mélyenfekvő magyarázatát látja a szóbanforgó asszociációknak. A tartalmilag konzervatív világfelfogás: az irigység nélküli alárendelődése az alsóbb osztályoknak a felsőbb osztályok alá, a földi javaknak relatív csekély megbecsülése, a meglévő állapotoknak jónak találása stb., mind megannyi olyan érzéseket jelentenek, amelyek emberi természetünk törvényei szerint sohasem közvetlenül fakadhatnak az öntudatlanból, hanem mindig csak oly módon keletkeztek, hogy előbb egy metafizikus világnézet létesült és ebből, tehát azon keresztül, származtak aztán az említett konzervatív érzések. A metafizikus világnézetek tehát nem *elégséges* feltételei ugyan a konzervativizmusnak, de igenis *szükséges* feltételei. Ennek a viszonylatnak nem-szabatos felfogásából, erőszkos egyszerűsítéséből származott az a nézet, mintha egyértelmű korreláció léteznék a kettő között és mintha a progresszív politikai irányzat, amely a valóságban bármely ismeretelméleti állásponttal összeegyeztethető, kizárólag a pozitívizmussal férne meg.

Fogarasi a darwinizmusban látja azt a körülményt, amelyben a pozitivista és a monista világfelfogás immanenciája a cselekvésre való vonatkozásban megnyilvánul. Felszólaló a maga részéről szintén azt tartja, hogy a darwinizmusnak is nagy része van abban, hogy a monizmust és közvetve a pozitívizmust a progresszív politikával kapcsolatba hozták; de a részletekben némileg másként látja a dolgokat. Mindenekelőtt ki kell emelni, hogy a darwinizmus nem áll logikailag szükségszerű kapcsolatban a monizmussal, hanem csak egy célszerű, mert relatív egyszerű magyarázati hipotézissé teszi azt. Másodszer is a darwinizmus szerepét e vonatkozásokban közelebbről úgy szeretné meghatározni, hogy elképzelhető egy olyan etika, amelynek tartalma a darwinizmus tartalmának tükörképe és amely egyszersmind lelki hajlandóságainknak bizonyos mértékben megfelel; ez a tartalom abban áll, hogy etikai kötelesség a fejlődési tendenciák irányában való működés. Amire nem képes a darwinizmus, az, hogy az ilyen tartalmú etikát logikai szükségszerűség gyanánt produkálja, különösen nem lehet valamely, a *praestabilita harmoniának*, isteni intenciónak vagy a világrendnek való engedelmességgel, vagy hasonló fogalmakkal operáló magasabbrendű normát találni, amelyből kényszerítő erővel következnek a fejlődési irányában való működés etikai követelménye; nem lehet pedig ilyen normát találni azért, mert — a determinizmus és a cselekvés közötti antimoniatól eltekintve, amely minden etikát egyaránt terhel és nem, amint az Fogarasi előadásából látszhatnék, csak a monista etikát — a fejlődés tempója éppúgy hozzátartozik a *praestabilita harmonia*-hoz, isteni intenciókhoz stb., mint a fejlődés iránya és a tempó gyorsítására irányuló cselekvés nem eshetik e tekintetben más megítélés alá, mint az, amely azt lassítani igyekszik.

Ami most már az *idealizmus* és progresszív politika közötti korrelációt illeti, az csak természetes, hogy mint minden cselekvésnek, úgy a politikai cselekvésnek is célkitűzésekre van szüksége. Hogy ezek a végcélok a politikában, hála az égnek, nem mindig olyanok, amelyeket az önző célok kategóriájába szoktuk sorolni, az szintén helytálló; és helytálló végül az is, hogy az emberek célkitűzéseit bizonyos propagandisztikus eszközökkel befolyásolni lehet, mind abban az irányban, hogy bizonyos osztályokba (pl. az etikai osztályba) tartozó célkitűzések a többi célkitűzéshez viszonyítva súlyban emelkedjenek, mind pedig abban az irányban,

hogy az egyes osztályokon belül az egyik célkitűzés a másikhoz képest nagyobb fontosságot, nyerjen. De Fogarasi tovább megy: Azt állítja, hogy minden jóhiszemű politika, tudva vagy nem tudva, az idealizmusban gyökeredzik. Ezt a gyökeredzést kétféleképpen lehet érteni: logikai és pszichológiai értelemben. Fogarasi valószínűleg mindkét értelemben valónak tartja tételét. A gyökeredzést logikai értelemben használva, azt jelentené a tétel, hogy mindenki logikaellenesen gondolkodik és cselekszik, akinek etikai célkitűzése van, anélkül, hogy etikai normák transzcendens érvényében hinne. Nem lehet kifogást emelnünk az ellen, ha a logikaellenesség elnevezésével lesz kifejezve az a tény, hogy bizonyos gondolkodásbeli kielégületlenséget érzünk mindannyiszor, amidőn elgondolkodunk valamely etikai jellegű konkrét célkitűzésünkön és nem tudjuk azt, mint az etikai normáknak való engedelmességhoz vezető eszközt felfogni, vagyis általánosabb normából megokolni. De legyen szabad rámutatni arra, hogy ezt a gondolkodásbeli kielégületlenséget mindig érezzük, bármely célkitűzésünket, akár egoistát, akár nem egoistát, tesszük is reflexió tárgyává, ha ezt a célt nem tudjuk visszamenőleg megokolni. Tehát egyfelől Fogarasinak, ha következetes akar lenni, az egoisztikus cselekedetre vonatkozólag is fel kellene állítania azt a tételt, miszerint bizonyos becsvágyi, vagy erotikus, vagy fényűzési, vagy egyéb normákban gyökeredznek, ami pedig kissé furcsának fog látszani, ámátor a sztoikus és az epikurens iskola, a buddhizmus vagy pedig Ostwald energetikai boldogságtana (hogy csak a legismertebbeket említsük), tényleg fel is állítottak ily normákat. Másfelől pedig ez a Fogarasi-féle posztulátum egy lehetetlen *regressus ad infinitum* posztulátuma, mert valamely pontban akarásunk és cselekvésünk mindenképpen nem-logikussá válik; akármeddig vezetjük is vissza célkitűzéseinket, az utolsó fokon mindig érezni fogjuk az említett kielégületlenséget.

Ha pszichológiai (tehát empirikus) értelemben mondjuk, hogy minden jóhiszemű politika tudva vagy nem tudva, az idealizmusban gyökeredzik, a tudatos gyökeredés alatt azt értjük, hogy az etikai célkitűzés nem közvetlenül fakad nem-etikai jellegű okokból, hanem úgy, hogy közbekapcsolódik valamely, az etikai normák transzcendens érvénye felőli meggyőződés, a nemtudatos gyökeredés alatt pedig azt, hogy jóhiszemű politikai célkitűzésekre csak olyan egyének képesek, akik, ha e célkitűzések motívumairól elgondolkoznak, az etikai normák érvényét elismernek. A tapasztalat mutatja, hogy Fogarasi tétele ilyen pszichológikus értelemben még kevésbé helytálló, mint logikai értelemben, mert vannak emberek, akik idealista világfelfogás nélkül is etikusan cselekszenek. Csak azt koncedálhatjuk, hogy a filozófiai idealizmusnak nagy szerepe volt az emberiség etikai ösztöneinek kifejlesztésében és hogy alkalmas arra, hogy az átöröklött etikai ösztönt az egyénben erősítse, illetőleg, hogy annak hatását az egyén akarására közvetlenül is támogassa.

Jászi Oszkár osztja előadó ama véleményét, hogy a progresszív politika és a pozitívizmus között egyrészt, a konzervatív politika és az idealizmus között másrészt lényegbeli összefüggés nincs, sőt hogy progresszív politika nemcsak hogy lehetséges idealista alapon, de *egy tiszta és becsületes etikai idealizmus szükségképp progresszív politikára vezet*. Különben is a pozitívizmust és az idealizmust nem látja ellentétes princípiumnak, ha a pozitívizmust arra a térre korlátozzuk, melyen jogos igényei vannak, vagyis ha általa a tudományos kutatás induktív meg-alapozottságának szükségességére figyelmeztetünk. Hogy lendületes idealisták lehessünk, jó pozitivistáknak kell lennünk a tény-

leges helyzet felismerésében és az eszközök megválogatásában. Mert alig- képzelhető el, hogy akadna oly komoly idealizmus, mely a tényleges adottságok fontosságát s a társadalmi történés részleges! determináltságát tagadná. Eme feltétel mellett az idealizmus nemcsak nincs ellentétben a progresszív politikával, de — mint introspekció, számos önéletrajz és a tömegmozgalmak története bizonyítja — annak nagyobb és merészebb lendületet adhat, mert az idealizmus hisz a fejlődés módosíthatóságában, az erkölcsi célkitűzés autonómiájában és a cselekvés szabadságában.

Az előadóval szemben nem merné oly mereven tagadni az *ismeretelméletnek hatását cselekedeteinkre*. Mert az ismeretelmélet a gyakorlatban alig lehet elválasztani lelkünk emotív és szintetikus szerkezetétől. Minden embernél, akiben az ismeretelmélet több, mint pusztán racionalista kíváncsiság kielégítése, hanem az hitbéli és metafizikai elemekhez tapad, a cselekvést befolyásoló faktorrá válhatik. Alig képzelhető el például, hogy egy merev szolipszista ismeretelmélet hatás nélkül maradjon cselekedeteinkre.

Ami az idealizmust a progresszív körök előtt gyanússá és ellenszenvenné tette, elsősorban az az *álidealizmus* volt, mely idealista szószallangokat szavalt a tömegeknek, azok fékentartására és a kiváltságoltak pozícióinak fenntartására. Emellett az idealizmus esztétikai és dialektikai formulázásaiban gyakran megvan a hajlandóság egy olyan történelembölcseletre, mely az emberiség pályáját az Eszme metafizikai lovagtornájának tekinti, melynek semmi köze nincs az egyén és a tömegek célkitűzéseikhez.

Az előadóval szemben hangsúlyozza, hogy a *progresszív törekvés már önmagában értékítéletet jelent*, mert össze van forrva a javítás és a tökéletesítés gondolatával. Ez a helyzet nem egy történelmi kategória, hanem a dolgok lényegéhez tartozik, mert elgondolhatatlan egy oly társadalmi állapot elérése, melyen semmi javítani és fejleszteni való nem volna. Egy ily statikus utópia bekövetkezéséig a progresszív politika szükségkép pozitív értékbecslést jelent a konzervatívval szemben. De e vonatkozásban nem szabad — legalább is történelmileg — a progressziót a demokráciával és a konzervativizmust az arisztokráciával összehasonlítani. *Progresszió nem szükségkép demokrácia és konzervativizmus nem szükségkép arisztokrácia.*

Nem érthet egyet előadó azzal a megállapításával, hogy „konkrét tartalmi konzervativizmus és konkrét tartalmi progresszivizmus történelmi kategóriák és mint ilyenek legmélyebb mivoltukban relatívak”. Ha ez így volna, akkor hiába állítanók oda a progresszív politika mértékéül az előadó által javasolt Kant-Fichte-féle *Würdigkeit* fogalmát, mert ha a fenti megállapítás igaz, akkor egy épp olyan politikai relativizmusba esnénk, aminőt az utilitarista iskola hirdetett. *A Kant-Fichte-féle Würdigkeit fogalom egy mély és abszolút belső tartalommal bír*, amelytől való minden eltérés meghamisítja a progresszív politikát. Így például a szabadságjogokból mindaz, ami a gondolat, a sajtó, a vallás, a költözködés, a nemzetiség stb. szabadságára vonatkozik, valóban a progresszív politika örök tartalmi érckészletéhez tartozik, melytől való minden eltérés a konzervatív politikába való átfordulást, vagyis reakciót jelent.

Szóval nyugodtan bízhatjuk rá magunkat a progresszív politikában az etikai idealizmus vezetésére, ami az eszményi célkitűzést illeti. A szabadság?, a felelősség, a kategorikus imperativus világa csak megacélozhatja küzdelmeinket emberi végső értékeinkért.

Más kérdés, hogy a mindenkori erkölcsi eszközök tekintetében is egyetlen vezérünk lehet-e az etikai idealizmus rigorizmusa?

Erre a kérdésre *végleges választ nem lehet adni anélkül, hogy az amorális és az immorális szerepét nem tisztázzuk a társadalmi fejlődésben*, hisz egész emberi nemünk története ezek jegyében folyt le. Ehhez egy új történelemfilozófia kellene. Az emberi társadalom mai fejlődési fokán még alig lehet ezeket a tényezőket nélkülözni. Egy politikai vagy egy politikai irány, mely *kizárólag* a krisztusi elvek szerint akarna a napi politikában eljárni, valószínűleg kardcsapás nélkül adná át a teret a legdurvább egoizmusnak és a legféktelenebb kizsákmányolásnak. Bármiként legyen is, az bizonyos, hogy — amire már Kant figyelmeztetett —, ha egy politikai olykor kénytelen is erkölcsileg rossz eszközöket alkalmazni, legyen elég bátorosága beismerni, hogy illető eljárásában csak a célszerűséget s nem a morált követte, mert a cél szentesítheti az eszközöket a politikában, de sohasem a morálban.

Csizik Béla nem annyira arról akar beszélni, amiről Fogarasi Béla előadása szólt, mint inkább arról, amit hallgatással mellőz, vagy néhány odavetett szóval vél elintézettnek. Mert, hogy pozitívizmus és progresszió között semmi kényszerítő kapcsolat nincsen, az természetesen pillanatra sem lehet kétséges s hogy az a sajátos és a progresszió és fejlődéselmélet felszínes megfelelésén keresztül tisztáin történeti okokból magyarázható felfogás, mely a kettőt kapcsolatba hozta, éppen demokratikus körökben divatozik, annál különösebbnek tűnik, ha meggondoljuk, hogy Comte szociológiája egyáltalán nem kedvez a demokráciának. Csak elismeréssel adózhatunk Fogarasinak, hogy felhívta a figyelmet arra a fogalmi káoszra, mely a gyakorlat embereinek teoretikus elgondolásaiban többnyire mutatkozik. Sok sajnálatos kontroverzia és következményekben beláthatatlan kár származott már ebből s bizonyára nem utolsó motívum ez azok között, melyek a közfelfogásnak *minden elmélettel* szemben való bizalmatlanságát, kétségtelenül nem minden jog nélkül, magásra szították. Nem érthet azonban egyet azzal a beállítással, mely szerint az idealizmus volna az egyetlen diszkusszionális álláspont, mely a metafizika lehető voltával összefér, mely tehát a pozitívizmussal szembeállítható. Nem érthet egyet azzal, hogy minden etikai világnézet etikai idealizmus, nem érthet egyet azzal, hogy minden világnézetpolitika az etikai idealizmusban gyökerezik.

Mindenekelőtt felhívja a figyelmet arra a speciális értelmezésre, melyben Fogarasi a konzervativizmus és progresszió szavakat használja. Nézete szerint ezek mély pszichológiai tartalmat jelölnek, melyet nem jogos, mint „formai elemet”, mellőzni. Mert, hogy a konzervativizmus maradiságot, megcsontosodást, bizonyos értelemben életfáradtságot, az élet növényeivel szemben való elzárkózást, progresszió ezzel szemben akcióra való készséget, minden lehető problémával való elszánt szembenézést, bátor életigenlést jelent, ez legalább is annyira jelentős a cáfolni szándékolt tétel szempontjából, mint e kvalítások materiális megnyilvánulásai. És éppen ezért van igaza a *commonsense*-nek, amikor, mint Fogarasi mondja, a konzervatív állásponttal annak éppen konzervatív voltánál fogva antipatizál — ebben az állásfoglalásban már értékelés, sőt tán ösztönös világnézet is rejlik. A valóság az, hogy idealizmus és konzervativizmus között mély pszichikai összefüggés áll fenn: ugyanazok a pszichikumbeli előfeltételek kedvezők valamely idealisztikus világnézet kialakulására, melyek között konzervatív állásfoglalás szokott létrejönni és megfordítva. S ez összefüggést, mely természetesen távolról sem logikailag determinált, mégsem szabad lekicsinyelnünk. Politikai állásfoglalás ugyanis sokkal inkább temperamentum dolga, mintsem intellektuális megfontolások eredménye. S még ott is, hol látszólag az, a logikai igazolás rendszerint csak a posteriori, mint korunk szellemi iskolázottsága által ébresz-

tett szükségletnek tett koncesszió jelentkezik. Ez összefüggés illusztrálására elég egy momentumra reámutatni: a katolikus egyháznak — mely egyik legerősebb történeti faktor — idealizmusa transcendens eredetű normák változhatlan rendszerén épülve fel, elvi ellentétben áll minden olyan természetű életfelfogással, mely a fejlődésen, a haladáson, vagy egyszerűen a változáson alapul. S emellett az a tendencia, mellyel a keresztény morál elfordítja szemét *ez élettől*, annak *hiú* értékeitől, ez is egyenesen oda torkollik a konzervativizmusnak minden akcióval, minden átértékeléssel szembeni nehézkességébe. Sőt tovább megyünk: védelmi eszköz is ez a morál minden meglévő társadalmi rend számára, mert bizalmatlanságot kelt *minden* individuális életértékkel szemben.

S ez az a pont, mely reávezet bennünket tulajdonképeni problémánkra. Az egyik felszólaló figyelmeztetett az *aequivocatio* veszélyeire. Nos, azt hisszük, ez a veszély éppen az erkölcs fogalmi meghatározásánál forog fenn. Mert nem szabad elfelednünk, hogy az erkölcs legelső értelmében szociális jelenség, főelve, a jó fogalma, melyből minden egyéb erkölcsi norma levezethető, egész felületesen és minden további nélkül csak a szocialitás, s nem egyéb, mint a társadalom önfenntartási tendenciája, mely hogy minden inkább, mintsem progresszív, azt még látni fogjuk. *Ez az etika*, mint pusztán tény, az egyéni, *szabad* cselekvésre még semmi következményt nem foglal magában. Tény volta számottévvó erőt jelent bár, s pedig éppen az individualitás ellen irányulót, de nem jelenti, hogy meg ne volna valósítható egy olyan morál — ha ugyan szabad e szót ily értelemben használni —, mely nem szükségképen társadalmi s melyre nézve az altruizmus morálja csak éppen annyi értéket jelent, mint amennyi értéket maga a társadalom képvisel. Az erkölcs előlemlített s populárisnak nevezhető felfogásával szemben mindenkor felmerült az a törekvés, mely helyes tapintattól inspirálva az individuális cselekvőség szaunára teljesebb, gazdagabb, szabad egyéniséghez méltóbb értékskálát akart megteremteni.

De felszólaló véleménye szerint itt a morálfilozófia nem céljához mért eszközöket használt. Mert *ennek* az etikának, ennek a meta-etikának teljesen konkrétnek, teljesen az élethez, a valóságig-hoz szabottnak kell lennie. Ez az etika nem tűr meg generalizálást, nem tűr meg *a priori* szabályokat. Ezt az individuális morált nem kereshetjük normákban, melyek sajátos létezési módja értékelésében *éleje vág* a cselekvésnek, *ezt* az etikumot nem találhatjuk meg másban, mint egyesegyedül csakis a legkonkrétabb és legegyedibb cselekvés nuance-ában — az a morál minden megjelenésében egyszeri, egyetlen s magára a cselekvésre nézve a legtökéletesebben immanens. Bármennyire emelkedett legyen is tehát a *Würdigkeit* fogalma vagy bármely más erkölcsi *ideál*, mégsem elégítheti ki *ezt* az etikát, és pedig éppen azért nem, *mert ideál*, ez a morál pedig *élettendencia*, melynek etikuma, mert egyívású az étellel, csak a *cselekvésben közvetlenül* látható és élhető át, de meghatározás tárgya nem lehet.

Ha tehát igaza lehet Fogarasinak abban, hogy a politikusnak bizonyos értelemben vett világnézetre, ha úgy tetszik, etikai világnézetire szüksége van, s abban is, mikor ezt nem a konvencionális etikáiban keresi, s ereszben háromszor is alá kell húznunk azt a megállapítást, hogy: *a tapasztalat és a tények „gondos mérlegelése alapján” sohasem lehet eldönteni, hogy mikor „jött el az ideje” a cselekvésnek* és hogy egyedül a cselekvés — minősített értelemben vett — moralitásába vetett *hit lehet az igazi alapja a cselekvésnek*, de — és itt válnak el utaink — nincs joga a közvetlen belátásnak e szuverenitása iránti követelményt kisajátítania az idealizmus javára, mely elvégre is csak *egy* lehető értelmezése a világ „rendjének”.

Kétségtelennek látszik, hogy igazi progressziót, legalább is

a világtörténet mai fázisában, csak individuális erőktől várhatunk. Nem beszélve most arról, hogy maga a szociáldemokrácia mennyiben szociális s mennyiben nem az, csak egyetlen tényre kíván itt reámutatni, mely magában is elég meggyőző erővel bír. Kulturális progresszió, ha progresszió alatt nívóemelkedést is akarunk érteni, nem kereshető a nemzeti kultúrák elzárkózásában, hanem egyedül azok szabad és termékenyítő egymásra hatásában. A mai társadalom azonban letagadhataflanul s csaknem kétségbeejtően sovén a legtöbb államban s azért a progresszió csakis a társadalmon kívül, sőt annak ellenére képzelhető. Csakis markáns és öntudatos egyéniségektől várhatunk valamit, kik elég szívvvel s elég erővel is rendelkeznek, hogy a kollektivitás kogens erejével szembe tudjanak szállni. Mert a társadalmat szuggerálni kell, felkelteni hipnózisából s egy új *eszmének* meghódítani: ez volna a politikusok feladata addig, *míg* a politika mérvadó ezekben a kérdésekben. De *míg* a tömegeket csakis határozott és konkrét programmal, sőt jelszavakkal lehet következetes kooperációra bírni, addig másrésztől az egyedüli igazi program csakis a felszabadítás lehet minden konvencionális kényszereszmé alól. Csakis ez hozhatja létre független, ha úgy tetszik „felelős”, szabad egyének szabad társaságát, csakis ez tehet lehetővé oly életet, melyet valóban érdemes is végigélni. S a belső felszabadulásnak feltétele a külső — az egyéni szabadságjogok koncepciója az egyedüli külső és politikainak nevezhető program, melyet ez az élet legbensőbb mivoltával egybehangzó individuális morál meghatároz. De ez a program sem abszolút s nem jelent egyebet, mint amit minden jogosult demokratikus törekvés, minden szabadságjog iránti követelmény jelent, azt a belátást — s ez egyúttal e jogok határát is megadja —, hogy a zsenialitásra Semmiféle *a priori* mértékünk nincsen s hogy a szó legközvetlenebb és egyedül méltó értelmében vett arisztokráciát szabályokkal megvalósítani nem lehet.